

«Tyver under tukt»

En studie av straffepraksis ved Kristiansand tukthus i perioden 1789-1862

Bilde hentet fra:

http://www.uia.no/no/media/portaler/om_universitetet/bilder/hvem_hva_hvor/bygninger/tukthuset2

Linda Kraft Sauesund

Veileder

Knut Dørum

Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen. Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet inntår for de metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.

Universitetet i Agder, 2012

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Det er mange som fortjener en takk for at denne oppgaven har blitt til. Først vil jeg takke min veileder, professor Knut Dørum, for forslag til tema, samt bearbeiding og hjelp underveis i arbeidsprosessen. Dernest vil jeg takke professor May-Brith Ohman Nielsen. Du har vært til stor inspirasjon med din rike historiefaglige kunnskap. Denne har du delt med oss studenter på en usedvanlig god måte.

Takk til Lena og Steffen for samholdet på kullet. Dere har vært gode støttespillere.

Tusen takk kjære Asbjørn for mange gode samtaler, støtte og mye hjelp underveis.

Ludvig, Jonathan og Hedvig håper dere på hver deres måte kan finne inspirasjon i denne oppgaven.

Linda Kraft Sauesund, 15. mai 2012.

Tabell og figurer

Tabell 1: Innsatte lemmer ved Kristiansand tukthus s. 57.

Figur 1: Antall tyveridømte s. 58.

Figur 2: Antall tyveridømte i forhold til alder og kjønn s. 59.

Figur 3: Antall tyveridømte, kjønn og straffeutmåling s. 60.

Figur 4: Antall dømte på grunnlag av betleri, løsgjengeri og omstreiferi s. 62.

Figur 5: Antall dømte på grunnlag av betleri, løsgjengeri og omstreiferi i forhold til kjønn og alder s. 63.

Figur 6: Antall dømte og straffeutmåling for betleri, løsgjengeri og omstreiferi s. 64.

Figur 7: Antall sedelighetsdømte s. 65.

Figur 8: Antall sedelighetsdømte i forhold til kjønn og alder s.66.

Figur 9: Straffeutmåling for sedelighetsdømte s.67.

Figur 10: Antall dømte for «annet» s. 68.

Figur 11: Antall dømte for «annet», kjønn og alder s. 69.

Figur 12: Antall dømte for «annet» og straffeutmåling s.70.

Innhold

Tabell og figurer.....	3
Kapittel 1 Innledning.....	6
1.1 Tema.....	6
1.2 Problemstilling.....	7
1.3 Tidligere forskning.....	10
1.4 Kildemateriale	14
1.4.1 Kristiansand tukthus' fangeprotokoller.....	14
1.4.2 Domsaker som kildemateriale.	16
1.4.3 Lovgivning som kilde	16
1.5 Metode og teori	16
1.5.1 Avgrensning i tid.....	16
1.5.2 Metode	18
1.5.3 Teori.....	18
1.6 Oppgavens struktur	19
Kapittel 2. Kriminalitet og fattigdom. Lov og straff	20
2.1 Den sosialpolitiske og strafferettslige utviklingen på 1700-tallet.....	21
2.1.1 Bakgrunn	21
2.1.2. Tukthuset og de uverdige fattige	24
2.1.3 Opplysningstidens ideologi og den sen-merkantilistiske reformperioden.	25
2.2 Den sosialpolitiske og strafferettslige utviklingen på 1800-tallet.....	30
2.2.1 Kriminalloven av 1842 og straffeanstaltkommisjonen av 1837.....	31
2.2.2 Ny fattiglov i 1845.	35
2.3 Lov, straff og samfunn i endring.....	38
2.3.1 Hvorfor straffe med tukthus?.....	38
2.3.2 Opplysningstidens påvirkning på lov og straff	39
2.3.4 Et samspill mellom ideologi, politikk og samfunn	42
2.4 Konklusjon	43
Kapittel 3. En straffeanstalt for tyveridømte? Tendenser og endringer i innsettelsesgrunnlaget ved Kristiansand tukthus 1789-1862.....	44
3.1 Anordning om fattigvesenet (1786) og tukthuset (1789) i Kristiansand stift.	45
3.2 Innsettelsesgrunnlaget og begrunnelse for kategorisering av lovbruddene	50
3.3 Hvem ble satt inn på tukthuset og hvor lenge måtte de sone for de ulike forbrytelsene?	56
3.3.1 Antall innsatte og kjønn.	56

3.3.2. De dømte for tyveri og straffeutmåling	57
3.3.3 De dømte for betleri, løsgjengeri og omstreiferi og straffeutmåling.....	61
3.3.4 Dømte for sedelighetsforbrytelser og straffeutmåling	65
3.3.5 De dømte for «annet» og straffeutmåling	68
3.4 Konklusjon	70
Kapittel 4. «Tyver under tukt» og andre tendenser ved Kristiansand tukthus 1789-1862.....	72
4.1 Tukthuset i reformperioden 1789 -1813.....	73
4.1.1 Tyveriforordningen.....	73
4.1.2 De uverdige fattige i reformperioden	75
4.2 Løsgjengere og betlere på 1800-tallet	76
4.3 Tukthuset og «tyvene».....	82
4.4 Straff, ideologi og tukthuset.....	86
4.4.1. Tukthuset og straff på 1800-tallet.....	86
4.4.2 Teoretiske perspektiver på kriminalitet og straff.....	90
4.5 Konklusjon	91
Kapittel 5. Konklusjon	93
5.1 Nye og liberale holdninger og lovbestemmelser?.....	93
5.1.1 Kriminalitet og straff.....	93
5.1.2 De fattige	95
5.2 Tukthuset funksjon	96
Kilder og litteratur	97
Trykte kilder.....	97
Litteratur	98
Vedlegg	101

Kapittel 1 Innledning

1.1 Tema

Denne oppgaven skal ta for seg Kristiansand tukthus i perioden 1789-1862. Undersøkelsen skal klarlegge hvorvidt tukthusets straffepraksis endret seg i en mer liberal og human retning i perioden, eller om 1700-tallets straffeideologi og straffepraksis ble videreført på 1800-tallet.

Det som foreligger av tidligere forskning om tukthus i Norge, har for det meste tatt for seg 1700-tallet. 1800-tallet er en interessant periode fordi det skjedde en liberalisering på viktige samfunnsområder, deriblant også straffelovgivningen. Målet med denne oppgaven er derfor å belyse et forskningsfelt som hittil har vært lite undersøkt, nemlig eventuelle endringer i tukthusets funksjon i Norge på 1800-tallet. Kristiansand tukthus er interessant av flere grunner. For det første er det gjort få studier generelt om tukthus og straffeanstalter på 1800-tallet. For det andre er det ikke gjort noen undersøkelser som omhandler dette tukthuset. Monografier eller større sammenhengende fremstillinger finnes ikke, og det på tross av at det finnes et rikt kildemateriale.

På 1700-tallet ble tigging og løsgjengeri kriminalisert i Norge. Tidlig på 1700-tallet så myndighetene på de fattige, særlig de som livnærte seg gjennom tigging og løsgjengeri, som et stadig større økonomisk, moralsk og ordensproblem i samfunnet. I årene fra 1741 til 1790 ble derfor en omfattende fattigdomslovgivning bygget opp i Norge. Den var målrettet med institusjonelle løsninger. De fattige ble inndelt i to hovedgrupper: skrøpelige, svake, foreldreløse barn og vanføre som hadde rett til hjelp, og friske og arbeidsføre som ikke fikk noen rettigheter til hjelp. «Løse mennesker» hørte hjemme på tukthuset. Fattigforsorg skulle organiseres gjennom myndighetene. Et skille ble trukket opp mellom verdige og uverdige fattige.¹

Fire stiftsordninger ble opprettet. Akershus, Bergen, Kristiansand og Trondheim regulerte fattigforsorg og løsgjengerstraffer helt frem til 1845. Først ute med ny forordning var Akershus stift med tukthusanordningen av 1741. I lovverket mellom 1740 og 1780 ble den

¹ Seip, Anne Lise, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo: Gyldendal norsk forlag 1984 s. 38.

merkantilistiske reguleringsstats² ideer gjennomført i sin strengeste form, men etter 1780 kom mildere tendenser og et nytt og mer humant menneskesyn fikk innpass.³ Ble denne utviklingen videreført inn på 1800-tallet?

Kristiansand stift fikk sin anordning om fattigvesenet i 1786. Tre år senere (1789) i anordningen for Kristiansand tukthus ble det slått fast at det fantes to kategorier blant de arbeidsdyktige: de arbeidsløse og de arbeidsu villige. Retten til underhold og hvis mulig; arbeid, ble slått fast i anordningen. Dette markerer et skifte i lovgivningen som var påvirket av opplysningstidens forestillinger om retten til arbeid. Ved siden av innbyggernes plikt til å arbeide aner vi konturene av arbeid som en rett garantert av staten.⁴ I anordningen for Kristiansand ble det åpnet for frivillig arbeid i tukthuset som en mulighet til å skaffe seg et utkomme.⁵ Samtidig som retten til arbeid ble satt frem, endres synet på fattigdommens årsaker. I større grad enn tidligere ble den sett i sammenheng med befolkningens manglende muligheter til å finne et arbeid.⁶ På samme tid endres også straffelovgivningen for tyveri, tyveriforordningen av 20. februar 1789, som avskaffet legemsstraff for tyveri. I tyveriforordningen ble det bestemt at første gangs simpelt tyveri heretter skulle straffes med tukthusarbeid.⁷

1.2 Problemstilling

Oppgaven har følgende hovedproblemstilling: *Fikk nye og liberale holdninger og lovbestemmelser i perioden reell betydning for innsettelsesgrunnet (praksis) ved Kristiansand tukthus og hva slags funksjon hadde tukthuset på 1800-tallet?*

For å besvare dette spørsmålet er det nødvendig å undersøke hva fangene i tukthuset ble dømt for og hvorvidt det skjedde en endring i straffegrunnet eller i straffekategoriene. Dersom

² Merkantilismen blir mer utdypet i kapittel 2 på s. 22.

³ Seip, 1984 s. 38.

⁴ Seip, 1984 s. 38.

⁵ Wessel Berg, Aug., *Kongelige Reskripter, Resolusjoner og Collegial-Breve for Norge i tidsrummet 1660-1815. Tredie Bind 1781-1796*. Cappelen 1843 s. 431.

⁶ Midrè, Georges, *Bot, bedring eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*. Oslo: NAVF/Universitetsforlaget, 1995 s. 79.

⁷ Hauge, Ragnar, *Straffens begrunnelser*. Universitetsforlaget AS, 1996 s. 119.

stadig færre ble straffet med tukthusstraff, kunne dette tyde på en liberalisering i straffepraksis. Samme tendens vil også en reduksjon i mindre alvorlige straffekategorier vise. Videre kan sterk økning vitne om strengere straffepraksis. Straffepraksis må også ses i lys av straffelovgivning og straffelovgivning over tid.

Like viktig er det å vurdere straffepraksis ved tukthuset i forhold til funksjoner ved andre og alternative straffeinstitusjoner. Arbeidsdeling mellom institusjoner og fordeling etter straffekategorier er i så måte interessant. Videre må andre utfordringer som tukthuset sto overfor inngå i vurderingen.

Analysen i den videre fremstilling vil søke å argumentere for at det skjedde endringer i straffelovgivningen som medførte at tukthuset fikk en endret funksjon på 1800-tallet i forhold til 1700-tallet. Dette som en følge av nye straffebestemmelser og nye syn på straff.

Derimot var det ikke noen avgjørende forandring i synet på kriminelle og fattige. Det som kom til å prege Kristiansand tukthus var tyveriforordningens bestemmelser, som tok sikte på å erstatte fysisk eller kroppslig avstraffelse med frihetsberøvelse eller tukthus. Denne prosessen hvor frihetsstraffer avløste for legemsstraffer ble ytterligere forsterket utover 1800-tallet. Dette kanaliserte mange tyveridømte til tukthusene. Tukthuset ble etterhvert en anstalt for forbrytere, og denne endringen i tukthusets funksjon, utløste behovet for en reform ved straffeanstaltene.

Etter hvert oppstod det også en arbeidsdeling mellom arbeidsanstalter og tukthus, slik at en del betlere⁸ og løsgjengere havnet ved såkalte arbeidshus. Like viktig var det nok at tukthuset ikke hadde kapasitet til å ta imot betlere og løsgjengere som ikke hadde begått andre forbrytelser. Et økende fattigdomsproblem på 1800-tallet skapte sterkt press på tukthuset, og i synet på betlere og løsgjengere anes det utover i perioden en resignasjon. Dette kom ytterligere til å forsterke dominansen av tyveridømte.

Noe annet er at tyveridømte og personer dømt for betleri eller løsgjengeri i stor grad kom fra det samme sosiale sjiktet. Følgelig endret ikke klientellet ved tukthuset seg særlig med hensyn til sosial bakgrunn. Bare på et område kom nye holdninger til å få vesentlig virkning for

⁸ En betler betyr det samme som en tigger. Begge betegnelse brukes i oppgaven.

tukthusets innsettelsesgrunnlag. Liberalisering av sedelighetslovgivningen førte til at leiermålsdømte⁹ forsvant fra tukthuset.

En av de mest vidtgående lovendringene på 1700-tallet var tyveriforordningen av 20. februar 1789 som avskaffet legemsstraff for tyveri. I forordningen ble det bestemt at første gang simpelt tyveri heretter skulle straffes med tukthus fra to måneder til to år, annen gang skulle mannlige simple tyver straffes med festningsarbeid og kvinnene med tukthusarbeid fra tre til fem år, og tredje gang på livstid.¹⁰ Tidligere forskning har slått fast at endringer i tyverilovgivning i 1789 førte til en stor endring i sammensetningen av innsatte på tukthuset.¹¹

I hvilken grad festet det seg nye syn på fattigdom og arbeid? Hvordan ble lovgivning og reformideer praktisert da både fattigdoms- og kriminalitetsproblemet ble tilspisset med økt befolkningsvekst, større sosiale skiller og dyrtid? Mot slutten av 1700-tallet kom nye tanker og ideer. Fra England kom sterk institusjonskritikk allerede fra 1760-tallet, blant annet på grunn av enorm dødelighet på barnehjem og fattighus. Fra 1780-årene kom ideer fra Hamburg, om et eksperimentsystem der fattigvesenet ble omorganisert med preventiv hjelp som medførte blant annet frivillig arbeid i arbeidshus og fokus utdanning.¹²

Ideene nådde først København for deretter å komme til Norge, særlig i Kongsberg fikk reformene fra Hamburg fotfeste men også i Kristiansand var det representanter for dette mer humane synet på fattigdom og dets årsaker.¹³ Dette kom, som allerede nevnt, også tydelig til uttrykk i anordningen for Kristiansand tukthus som slo fast retten til underhold og arbeid hvis det var mulig.¹⁴ På hvilken måte påvirket dette tukthuset sin funksjon som straffeanstalt som i hovedsak var opprettet for å komme betleriet og løsgjengeriet til livs?

⁹ Leiermål betyr seksuell omgang utenfor ekteskap.

¹⁰ Hauge, Ragnar, *Straffens begrunnelser*. Universitetsforlaget AS, 1996, s. 119-120.

¹¹ Bergkvist, Johanne, *en Haard og Dyr Tid". Fattigdom, tigging og løsgjengeri i Christiania 1790-1802*. UIO, 2008, s. 10.

¹² Seip, 1984 s. 48-50.

¹³ Seip, 1984 s.48-50 og s. 38.

¹⁴ Wessel, 1843 s. 431.

1.3 Tidligere forskning

Som nevnt, finnes det ikke noen større fremstillinger som omhandler Kristiansand tukthus. Det foreligger heller ikke mange studier av andre tukthus og straffeanstalter på 1800-tallet i Norge. Men noe forskning finnes, særlig fra 1700-tallet og tidlig på 1800-tallet. I tillegg kommer forskning innenfor relatert tema som for eksempel fattigdom og kriminalitet. Mye av forskningen har hatt fokus på politiske prosesser, lovgivning og administrasjon. Deler av den nyere forskningen har derimot også fokusert på historie nedenfra. Den eksisterende forskningen kan grovt deles inn i fem kategorier basert på hvilken måte de er relevante i forhold til denne oppgaven. All tidligere forskning som er nevnt under har vært av betydning for å belyse oppgavens hovedproblemstilling.

For det første finnes det forskning som omhandler tukthus som har de samme metodiske fremgangsmåtene og liknende problemstillinger som denne, men de tar for seg en annen tidsperiode. Dette gjelder undersøkelser omkring hvem som ble satt inn på tukthuset og årsakene til dette:

Anders Daa har skrevet om Kristiania tukthus og kategorisert de innsatte i perioden 1733 til 1814.¹⁵ Daas kategorisering er relativt grov og gir derfor lite informasjon om menneskene som satt inne på tukthuset og den er lite nyansert i forhold til straffekategorier. Undersøkelsen klarlegger tendenser i innsettelsesgrunnlaget over en lang tidsperiode. Noen av Daas funn er sentrale, blant annet så viser han at innsettelsesgrunnlaget på slutten av 1700-tallet stort sett var forårsaket av tyveri.¹⁶

Historiker Marit Slyngstad deltok i Tingbokprosjektet¹⁷ og forsket på opprettelsen av Kristiania tukthus og tukthusets funksjon i perioden 1741-1762. Hun undersøkte hvordan tukthuset fungerte i praksis i forhold til utstedelsen av tukthusanordningen fra 1741. Slyngstad kom frem til at tukthuset, som i utgangspunktet skulle bekjempe fattigdomsproblemet, måtte ta seg av mange flere problemområder enn bare fattigdom.

¹⁵ Daa, Anders, *Tugthuset og Arbejdshuse i Kristiania 1733-1814*. Nielsen & Lydiche, København, 1908.

¹⁶ Daa, 1908.

¹⁷ Tingbokprosjektet ble satt i gang ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo i 1987. Formålet med prosjektet var å gjøre tilgjengelig for forskningen sorenskrivernes gamle tingbøker fra 1600- og eventuelt 1700-tallet.

Tukthusanordningens bestemmelser om tiltak mot «løse folk» ble likevel i stor grad ivaretatt. Slyngstad jobbet med en hovedproblemstilling som er nært knyttet til denne oppgavens problemstilling. Hennes forskning, både når det gjelder metodisk fremgangsmåte og hennes resultater, er sentrale i forhold til å sammenlikne hvorvidt tukthuset sin funksjon endret seg på 1800-tallet.¹⁸

Caroline Elise Hals har skrevet masteroppgave om sedelighetsforbrytere i Kristiania tukthus i to utvalgte perioder mot slutten av 1700-tallet. Hun har brukt tukthusprotokoller til å finne ut hvordan myndighetene grep inn i menneskers privat- og seksualliv. Hun konkluderer blant annet med at tukthuset mot slutten av 1700-tallet i liten grad huset leiermålsdømte. En medvirkende årsak var den nye tyveriforordningen av 1789. Tukthuset hadde ikke lenger kapasitet til å huse slike forbrytelser som det hadde fra oppstarten i 1741. På samme tid skjedde det også en liberalisering av straffelovgivningen i sedelighetssaker som forsterket denne tendensen.¹⁹

For det andre er det forskning som viser utviklingstrekk i fattigforsorgen og straffepraksis rettet mot betlere og løsgjengere på slutten av 1700-tallet. To hovedfagsoppgaver i historie har analysert fattigvesenet i Akershus stift. Den ene som er skrevet av Gunnar Flakstad gir en omfattende undersøkelse av Akershus stift når det gjelder iverksettelsen av tukthusanordningen. Det blir konkludert i oppgaven med at fattigvesenet og tiltakene mot tiggere og løsgjengere fungerte best i oppstarten og at fattigvesenet i Akershus var i forfall mot slutten av 1700-tallet. I tillegg så konkluderer han med at tukthuset i siste halvdel av 1700-tallet i større grad gikk over fra å være en forbedringsanstalt til straffeanstalt.²⁰ Den andre som er utført av Alfild Nakken Libæk dekker omtrent samme periode. Hun viser at de lokale myndigheter unnlot å oppfylle alle tukthusanordningenes bestemmelser og at dette påvirket den reelle straffepraksisen.²¹ Hvorvidt de fattige ble straffeforfulgt og satt inn på tukthuset i det 19. århundre er en sentral del av min undersøkelse.

¹⁸ Slyngstad, Marit, *Ulydighet og straff – Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*. UIO, 1994.

¹⁹ Hals, Caroline Elise, *Christiania Tukthus. Sedelighetsforbrytelser 1775-1779 og 1795-1799*. UIO, 2010, s. 81.

²⁰ Flakstad, Gunnar, *Begynnelsen til et offentlig fattigstell. Akershus` stiftsordning 1741-180*. UIO, 1967.

²¹ Libæk, Alfild Nakken, *Grevskapet i Laurvigen. Fattigstellet 1735-1805*. UIO, 1977.

Johanne Bergkvist har skrevet masteroppgave om de fattige i Kristiania på slutten av 1700-tallet. Hun har skrevet en kulturhistorisk oppgave som belyser både hvordan de fattige ble behandlet og hvordan de så på seg selv. Et av Bergqvists perspektiv har vært å avdekke de fattiges livsvilkår samt å undersøke hvordan lovgivning og reformideer ble praktisert på slutten av 1700-tallet. Hvordan var straffepraksis mot de dømte? Hun konkluderer med at myndighetene stod overfor et dilemma. Det var en dragkamp om løsgjengeribegrepet, der en forståelse av arbeidsløshet som uforskyldt stod opp mot lediggang som et resultat av ørkesløshet.²²

Det tredje forskningsperspektivet, som også er relevant, er drivkreftene bak lovgivningen. Ståle Dyrvik har analysert beslutningsprosessen i fattigspørsmål og forholdet mellom lokal og sentral makt. Dyrvik viser at drivkreftene bak dannelsen og iverksettelsen av tukthusanordningen for Akershus stift i 1741 i liten grad handlet om de fattiges nød, men derimot om beskyttelse av privilegiepolitikk.²³ På 1800-tallet forekom det flere viktige sosialpolitiske debatter som førte til endringer både i straffelovgivningen og fattiglovgivningen. Det er interessant å belyse hvorvidt de vanskeligstiltes nød kommer mer i fokus hos lovgiverne og myndighetene på 1800-tallet eller om det var praktiske hensyn som var utløsende årsak til endringene.

Anne-Lise Seip har skrevet boken *Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Her vektlegger hun hvordan svingninger i økonomisk teori og i statsoppfatning påvirket synet på fattigdom og statens ansvar for omsorg. Hun skriver om de forvandlinger som finner sted i nevnte periode. Seip mener at 1700-tallets fattiglover gjenspeiler myndighetenes ønske om å få bukt med betleriet og løsgjengerne som representerte et ordensproblem for myndighetene. Økonomiske interesser stod også sentralt, som resulterte blant annet i lover som tjenestevang og hjemstavn (1754).²⁴ Hun vektlegger også betydningen av hvordan den Hamburgske modellen hadde betydning for de reformer som ble innført i Norge på slutten av 1700-tallet og utover 1800-

²² Bergkvist, 2008 s. 139.

²³ Dyrvik, Ståle *Oppdaginga av fattigdommen* som en del av det felles nordiske forskningsprosjektet, ”Centralmakt och lokalsämhalle – beslutsprocess på 1700-tallet”. UIO, 1983.

²⁴ Seip, 1984, s. 35.

tallet.²⁵ Videre skriver hun at reformperiodens omsorg for de fattige kjølnet allerede i 1813. Hun skriver også om hvordan liberalistiske ideer fikk fotfeste i Norge og påvirket utformingen av ny fattiglov både i 1845 og 1863.²⁶

Som et fjerde perspektiv så er det forskning som omhandler kriminalitet og det moderne fengselsvesenets gjennombrudd. Det er naturlig å se på tukthuset sin rolle i denne prosessen. Tukthuset var en anstalt hvor frihetsberøvelse var en del av straffen. Her har jeg funnet både norsk og dansk forskning som er relevant. Ragnhild Nyhus har skrevet hovedoppgave om planer ved overgangen fra tukthus og slaveri til botsfengsel 1830-1860, i Norge.²⁷ Peter Scharff Smith har skrevet doktorgradsavhandling om det moderne fengselsvesenets gjennombrudd i perioden 1770-1870, med utgangspunkt i Danmark og Norden. Han ser også på den amerikanske og europeiske utviklingen og hvordan dette påvirket de nordiske land.²⁸

Til slutt så finnes det utenlandsk forskning som tar for seg både tukthus og andre institusjoner opprettet i moderne tid. Flere teoretiske perspektiver på utviklingen av myndighetenes håndtering av avvikergrupper i tidlig nytid, har kommet til, særlig fra 1960-årene. Fattigdom er også et bredt undersøkelsesområde, noe som også preger den historiske litteraturen i utenlandsk forskning. Reformperioden på slutten av 1700-tallet som blant annet medførte økt interesse for fattigspørsmålet var ikke særnorske fenomener. I hovedsak så var dette impulser som kom fra kontinentet og Storbritannia. Britisk forskning har i stor grad fokusert på fattigdommens betydning for industrialiseringen, hvor det moderne fattigdomskonseptet ble formulert på slutten av 1700-tallet og som førte frem mot *The New Poor Law* i 1834.²⁹

Michel Foucault har hatt stor innflytelse for synet på de moderne tvangsinstitusjonene som fengsler og tukthus. Ved å sette de uvirksomme i arbeid kunne myndighetene i perioder med full sysselsetting sørge for billig arbeidskraft, og i perioder med arbeidsledighet fange opp de arbeidsløse i produksjonen og være en sosial beskyttelse mot opprør. Den store

²⁵ Seip, 1984, s. 30.

²⁶ Seip, 1984, s. 54 og s. 65.

²⁷ Lunde, Ragnhild Nyhus, *Fra tukthus og slaveri til botsfengsel: planer, forventninger og erfaringer i forbindelse med fengselsreformarbeidet i Norge fra 1830-1860*. Universitetet i Trondheim, 1979.

²⁸ Smith, Peter Scharff, *Moralske hospitaller. Det morderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*. Forum, 2003.

²⁹ Anthony Brundage, *The English poor Law 1700-1930*. Social History in Perspective. Palgrave, 2002 s.4

innesperringen på 1600- og 1700-tallet skilte ikke mellom kriminelle, arbeidsløse eller gale, eller om uvirksomheten var frivillig eller ikke. Institusjonaliseringen innebar en gjennomgripende endring der statsmakten kunne kontrollere og nyttiggjøre seg av mennesker som en eller annen grunn falt utenfor produksjonen.³⁰

1.4 Kildemateriale

Det er i hovedsak fangeprotokoller som utgjør primærkilden for undersøkelsen i denne oppgaven. Disse protokollene er vurdert som tilstrekkelig for å svare på oppgavens hovedproblemstilling, nemlig en kartlegging av de dømte som viser innsettelsesgrunnlaget ved Kristiansand tukthus. Dette gir grunnlag for en studie av straffepraksis. Lovgivning er også blitt brukt som en kilde til å fortelle om hva som til enhver tid ble sett på som et lovbrudd. Domsaker har også blitt brukt for å gi innsyn i rettsprosessen.

En avgrensning i forhold til det kildematerialet som er tilgjengelig har vært nødvendig fordi perioden som skal undersøkes er såpass lang samtidig som kildematerialet er omfattende. Materialet som kunne belyst straffepraksis ytterligere, som tingbøker, domsaker og diverse korrespondanse er i hovedsak valgt bort. Flere ulike innganger ville ha gitt større innsikt i rådende holdninger og mentalitet knyttet til lovbruddene, særlig blant embetsmenn som dommere, de ulike tukthusinspektørene og fangevokterne. Det kunne også vært interessant å undersøke forhør av arresterte i saker hvor straffen var tukthus, for å se hvor mange arrestasjoner og anklager som ikke ble etterfulgt av en dom. Dette kunne ha belyst i større grad hvordan sakene ble kategorisert av politiet, og hva som ble prioritert og straffeforfulgt. Slike forhør er derimot ikke funnet i det eksisterende kildematerialet i Kristiansand.

1.4.1 Kristiansand tukthus' fangeprotokoller

Tre ulike fangeprotokoller er blitt brukt. Fangeprotokoll 1789-1835, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871. Samtlige fangeprotokoller for tukthuset er bevart. Protokollene er oversiktlige og gir informasjon om blant annet personens navn, kjønn, alder, grunnlag for innsettelse og straffens lengde. I en del tilfeller står også hjemsted, yrke,

³⁰ Foucault, Michel, *Galskapens historie. Med et innledende essay av Erling Sandmo*. Bokklubben Dagens Bøker 2000. Fra s. 47.

sivilstatus og hvor personen har blitt dømt. Den protokollen som avviker mest, er den siste fra perioden 1860-1871, hvor det er utførlige personbeskrivelser på bekostning av persondata. Skriften i protokollene varierer i de ulike periodene, særlig skriften i den aller første protokollen har tidvis vært vanskelig å tyde. Fortegnelsen over de innsatte er ført i kortere eller lengre tekstbolker og har en relativ høy strukturingsgrad.

Fangeprotokollene er en viktig kilde som belyser myndighetenes praksis i forhold til gjeldende lovgivning. Fangeprotokollene gjør det mulig å kategorisere de innsatte lemmene³¹ og analysere hvorvidt det forekom endringer i perioden. De gir svar på spørsmål som hvem var de dømte og hva de ble dømt for. Disse funnene skal analyseres i lys av gjeldende lovgivning og samfunnskontekst forøvrig.

Sølvi Sogner har presentert fire ulike måter å bruke tingbøker som kildemateriale som også kan passe i bruken av fangeprotokoller. Den første er å studere et materiale systematisk for å lage statistikk over kriminalitet over en lang tidsperiode. Den andre er systematiske undersøkelser av en spesifikk type kriminalitet. Den tredje er å studere unike og spesielle rettssaker som kaster lys over avgrensede og spesielle forhold og situasjoner. Den fjerde er grundige undersøkelser av enkelte saker fra et lokalområde over et langt tidsspenn.³² I denne oppgaven er det i hovedsak den første metoden som er blitt brukt. Innsettelsesgrunnlaget er blitt undersøkt over en lengre tidsperiode for å avdekke eventuelle endringer.

Den kvantitative sammenstillingen av tukthuslemmene i forhold til kjønn, alder, straffegrunnlag og straffeutmåling har bydd på få problemer. Det må likevel påpekes at når det gjelder selve domsgrunnlaget ligger det en utfordring i å bruke kun én primærkilde. Dette gjelder i særlig grad begrepsbruken i forbindelse med forbrytelsen de er dømt for. Inngående kjennskap til forbrytelsen kommer ikke frem. Det står f.eks. at en person er dømt for tyveri, men ikke hva slags type tyveri det er snakk om. Samtidig må det derimot påpekes at dette ikke er en detaljstudie, men en undersøkelse som skal avdekke tendenser over en lengre tidsperiode.

³¹ Lemmer betyr det samme som fanger. Det var vanlig å omtale de innsatte ved tukthuset som lemmer i samtiden.

³² Sogner, Sølvi, "Rettsprotokollen som kilde til mentalitet og kultur i europeisk historieforskning". Liv Marthinsen (red.) *Tingboka som kilde. En seminarrapport*. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo, 1991.

1.4.2 Domsakter som kildemateriale.

Domsakt tilhørende hver enkelt tukthusfange er ikke bevart men et rikholdig utvalg finnes, om enn i noe varierende forfatning. Domsaktene er ikke brukt kvantitativt i denne oppgaven. Her er noen først og fremst brukt for å skaffe større innsikt i hva de kriminelle handlingene bestod i og få en viss innsikt i rettergangen. Domsaktene inneholder mye mer detaljert informasjon om sakene enn fangeprotokollene. Det er et rettsdokument med en formell oppbygging. Her kommer både tiltalte, anklagere, vitner og dommere til ordet. Domsakter kunne blitt brukt som underlag til å fortelle mer om menneskene og deres livsvilkår på 1800-tallet. De kunne belyst mer om årsakene til de begåtte forbrytelsene. En slik dimensjon er ikke blitt valgt i denne oppgaven da omfanget ville blitt for stort.

1.4.3 Lovgivning som kilde

Gjeldende lovgivning i undersøkelsens tidsperiode er et sentralt kildemateriale. Det er en normativ kilde som ikke nødvendigvis gjenspeiler datidens reelle straffepraksis. Lovene kan likevel brukes for å se hvorvidt tukthusanordningen og andre lovbestemmelser ble fulgt. Tidligere forskning har blant annet pekt på at lovbestemmelsene ikke alltid lot seg oppfylle i praksis.³³ 1700-tallets lovgivning var preget av skjerpede kontroll- og straffebestemmelser mot løsgjengeri og tigging. På slutten av 1700-tallet og utover 1800-tallet skjedde det derimot endringer i lovgivningen som påvirket tukthusets funksjon. Tyveriforordningen i 1789 representerer et viktig skille og etter 1814 ble flere store lovarbeid igangsatt. I 1842 ble den nye kriminalloven vedtatt og i 1845 var en ny fattiglov på plass. Samtidig var samfunnet inne i en endringsprosess hvor både befolkningen og den sosiale mobiliteten økte. Gjeldende lovgivning og håndhevelse av denne må ses i lys av den samfunnsmessige konteksten.

1.5 Metode og teori

1.5.1 Avgrensning i tid

Undersøkelsen strekker seg over perioden 1789-1862. Det er valgt fire perioder som grunnlag for denne undersøkelsen: 1789-1801, 1815-17, 1842-44 og 1860-62. Den første perioden er lengre enn de tre siste fordi færre var innsatt i denne perioden. For å komme opp i antall

³³ Dyrvik, 1983.

dømte som er mer på linje med de andre periodene, og derfor lettere og sammenlikne, er perioden utvidet.

Det er hensiktsmessig å begynne undersøkelsen i 1789. I dette året ble tukthuset i Kristiansand stiftet. Hvordan fungerte tukthuset som institusjon i oppstartfasen? Hvordan fungerte den nye anordningen som fastslo retten til underhold og hvis mulig; arbeid for arbeidsløse? På hvilken måte påvirket den nye tyveriforordningen straffepraksis?

Den neste perioden er valgt ut med tanke på at det i 1813 ble åpnet for at løsgjengeri og betleri kunne sones i arresthus.³⁴ Og med den nye Grunnloven i 1814 ble legemsstraffer avskaffet.³⁵ Fikk institusjonen mer preg av å være en fengselsanstalt? Og ble betleri og løsgjengeri fortsatt straffet med tukthusdom?

Utover 1800-tallet kom det en rekke reformer i straffelovgivningen. Et av de viktigste målene med den nye kriminalloven vedtatt i 1842 var større samsvar mellom forbrytelsens karakter og straffelengde. Arbeidet med en reform av straffeanstaltene, var igangsatt, men ikke ferdig. Det nærliggende var da å bruke tukthusene som allerede var etablert til å effektivere den nye straffepraksisen.³⁶ Dette gjør perioden fra 1842-1844 sentral i lys av ny kriminallov. Hva slags lovbrudd ble nå straffet med tukthus?

Den siste perioden er valgt ut med tanke på fengselsloven av 1857. Her ble det lovfestet at amtene og kjøpstedene skulle danne fengselsdistrikter, som mot bidrag fra staten skulle ha ansvar for å skaffe og vedlikeholde det nødvendige antall distriktsfengsler.³⁷ Disse skulle erstatte tukthuset som straffeanstalt fortest mulig. Hvorfor skulle tukthusene avvikles? Og hva var forskjellen mellom tukthus og fengsel? Den siste perioden er derfor 1860-62.

³⁴ Seip, 1984 s. 40.

³⁵ Seip, 1984 og Hauge, 1996. Passim.

³⁶ Isaksen, Knut Even, *Fengselsforhold og fangebehandling i Romsdal gjennom 250 år*. Romsdal Sogelag, Molde 1998 s. 29.

³⁷ Hauge, 1996 s.175.

Denne utvelgelsen gir mulighet for å finne ut hvilke tendenser som er gjeldende for hele tidsperioden selv om ikke hele perioden blir undersøkt i detalj. Det som følgelig er viktig å understreke er at hele perioden settes i kontekst med samfunnsutviklingen forøvrig.

1.5.2 Metode

Oppgavens hovedproblemstilling blir hovedsakelig løst gjennom en statistisk fremstilling. Den kvantitative undersøkelsen i det følgende gir oversikt over hvem som ble satt inn på tukthuset, hvor lang straff disse fikk, og endringer over tid. Hver enkelt fange er registrert i tabeller med følgende rubrikker: år, navn, kjønn, alder, sivilstatus, yrke, bosted, innsettelsesgrunnlag og straffeutmåling (der hvor det er mulig å fylle ut alle rubrikkene). Mange av menneskene på tukthuset ble innsatt flere ganger. Det må derfor understrekes at tallene som presenteres er saksrelatert dvs. det er antall saker som blir telt, ikke antall lemmer. Resultatene blir presentert i figurer basert på disse tabellene.

Undersøkelsen som er blitt gjort av de innsatte lemmene er i hovedsak kvantitativ, men det er i enkelte sammenhenger lagt vekt på noen kvalitative aspekter, hvor en nærmere beskrivelse av enkeltskjebner kommer tydeligere frem. Selv om arbeidet er kvantitativt er den ikke gjort grundig nok til å være representativ i forhold til innsettelsesgrunnlaget for hele perioden. Det kan være visse avvik eller spesielle konjunkturer i visse år som denne undersøkelsen ikke avdekker. Jeg understreker igjen at dette ikke er en detaljstudie, men at målet er å skissere hovedtendenser over en lengre tidsperiode.

1.5.3 Teori

Det finnes flere sosiologiske perspektiver på straffeteori. Sentralt står blant annet Michel Foucaults teorier om overvåkning og straff som gir et perspektiv på blant annet den institusjonelle utviklingen og formålet med straff, både i tidlig nytid og moderne tid. I sosiologien blir institusjonelle løsninger på sosiale problemer oftest sett i forhold til hvordan samfunnet er organisert økonomisk og sosialt. Arbeidsmarkedet og behovet for sosial kontroll står sentralt hos Michel Foucault.³⁸

³⁸ Foucault, Michel, *Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie*. Gyldendal 1977.

Det er også nærliggende å se på ulike samfunnsvitenskapelige teorier særlig knyttet til sosiale problemer som kriminalitet. Hva straffer vi, hvorfor og hvordan? Teorier omkring straff og kriminalitet fremstilt av Ragnar Hauge i *Straffens Begrunnelser* vil bli brukt for å belyse straffens ulike funksjoner og formål.³⁹

Gjennom disse metodene og teoretiske perspektivene vil oppgaven belyse straffepraksis ved Kristiansand tukthus i perioden 1789-1862.

1.6 Oppgavens struktur

I denne oppgave er målet å forklare eventuelle endringer i innsettelsesgrunnlaget ved Kristiansand tukthus i Norge på slutten av 1700-tallet og 1800-tallet. Å forklare funnene ut ifra sosiale problemer som fattigdom og kriminalitet står sentralt. Også flere aspekter ved samfunnet må undersøkes; økonomiske forhold, sosialpolitikk, forholdet mellom lover, institusjoner og praksis, og i bunnen menneskesyn. Denne oppgaven er delt inn i fem kapitler:

I kapittel to blir det gjort rede for den samfunnsmessige utviklingen, særlig innenfor lovgivning og ideologi knyttet til straff og fattigdom. Hvilke aktuelle lovendringer blir vedtatt i perioden 1789-1862?

I kapittel tre, oppgavens hoveddel, blir empirien presentert. Den skal kartlegge hvem som ble satt inn på tukthuset og hvorfor. Hvilket straffegrunnlag resulterte i tukthusstraff? Var dette i samsvar med tukthusanordningen og andre lovbestemmelser i perioden?

I fjerde kapittel vil funnene fra undersøkelsen bli forklart og analysert. Hvilke endringer forekommer i perioden og hvorfor? Denne undersøkelsen er begrenset både geografisk og tidsmessig, men straffelovgivningen og etterhvert fattigdomslovgivningen, var riksdekkende. Funnene vil bli analysert ut ifra forhold i samtiden, både lokalt og nasjonalt.

Til slutt kommer konklusjonen og oppsummering av oppgaven. Her blir de mest fremtredende trekk ved undersøkelsen trukket frem.

³⁹ Hauge, 1996.

Kapittel 2. Kriminalitet og fattigdom. Lov og straff

Synet på hva som er kriminelt eller ulovlig endrer seg over tid. For å kunne belyse hvorfor, hva og hvordan man straffer må en rekke ulike forhold trekkes inn. Det er et samspill mellom sosiale, økonomiske og politiske forhold i et eksisterende samfunn.⁴⁰ Fattigdom ble kriminalisert på 1700-tallet fordi myndighetene så på tigging og betleri som et økende ordensproblem. Fra hvert eneste prestegjeld ble det klaget over «friske og føre betlere» som opptrådte alene eller flere sammen, noen ganger så mange at de virket truende på lokalbefolkningen.⁴¹ Lovene forandrer seg etter hvordan samfunnet er og hva myndighetene mener det er nødvendig å slå ned på.⁴² Fra 1741-1790 ble en omfattende fattigdomslovgivning bygget opp i Norge som også tok for seg løsgjengerstraffer. Løsgjengerne virket ikke bare truende på lokalbefolkningen. Det truet også landets økonomi at disse ressursene var uvirksomme.⁴³ Dette resulterte i opprettelsen av flere tukthus.

Kristiansand fikk sin anordning om fattigvesenet først i 1786 og tre år senere ble tukthuset opprettet. Anstalten ble oppført ved inngangen til en reformperiode påvirket av opplysningstidens ideer. Dette forplantet seg blant annet i straffelovgivningen. På slutten av 1700-tallet ble straffebestemmelsene for tyveri formildet og frihetsstraffer avløste for legemsstraffer.⁴⁴ Samtidig ble arbeidsløshet sett på som en mulig årsak til nød dvs. at arbeidsløsheten kunne være ufrivillig. Dette ga seg utslag i anordningen for tukthuset i Kristiansand, som gikk langt i å antyde at arbeid skulle skaffes trengende hvis det var mulig.⁴⁵

Samfunnet endret seg utover 1800-tallet noe som blant annet medførte økende sosiale problemer. Befolkningen vokste samtidig som det var gjentatte økonomiske kriser. Dette medførte store fattigdoms- og kriminalitetsproblemer. Den sosiale differensieringen økte. Disse utfordringene førte til nye sosialpolitiske initiativ fra statens side. I det påfølgende vil det bli gjort rede for den sosialpolitiske utviklingen med vekt på perioden 1789-1862.

⁴⁰ Hauge, 1996 s. 15.

⁴¹ Flakstad, 1967 s. 11-12.

⁴² Hauge, 1996 s. 22.

⁴³ Flakstad, 1967 s. 12.

⁴⁴ Hauge, 1996 s. 119.

⁴⁵ Seip, 1984 s. 38.

2.1 Den sosialpolitiske og strafferettslige utviklingen på 1700-tallet.

2.1.1 Bakgrunn

Etter reformasjonen vokste det frem et negativt syn på tigging og løsgjengeri. I middelalderen ble tigging i stor grad sett på som en naturlig nød, men fra 1500-tallet ble det i økende omfang sett på som samfunnstruende uorden. Årsaken til dette var at reformasjonen førte med seg et endret syn på arbeid. Luther så på arbeid som et kall pålagt av Gud og det medførte at verdslige gjøremål fikk en spesiell betydning for kalvinister og pietister. De som ikke arbeidet ble sett på som dovne og late.⁴⁶

Et skille mellom ”verdige” og ”uverdige” fattige ble gradvis mer fremtredende i hele Europa, både i katolske og protestantiske land. De verdige fattige var de arbeidsuføre dvs. syke, gamle og barn. De uverdige fattige, var arbeidsføre løsgjengere og tiggere, som ble rammet av en stadig strengere lovgivning.⁴⁷ Nye ordninger, skulle sikre en mer rettferdig fordeling, samtidig som god moral og orden skulle sikres. Arbeid ble sett på som en dyd og en moralsk høyverdig virksomhet. Tukthuset ble en sentral del av myndighetenes løsning på fattigdomsproblemet, de uvirksomme skulle settes i arbeid.⁴⁸

Fattigstellet skulle myndighetene ta seg av og betleri ble kriminalisert. Nye lover krevde nye administrative retningslinjer. Fordeling etter verdighet krevde registrering og klassifikasjon.⁴⁹ På 1700-tallet ble fattigdomslovgivningen målrettet. Institusjonelle løsninger som et organisert fattigvesen for de trengende, og tukthus for løsgjengere og tiggere ble opprettet.⁵⁰ Det ble lagt vekt på å lage manntall over de fattige, og lokale myndigheter ble pålagt å besøke samtlige hus i stiftet ved såkalte regelmessige hus inkvisisjoner. Personlige opplysninger om innbyggerne skulle brukes til å kategorisere dem inn i ulike grupper; betlere, uføre, arbeidsuvillige osv.⁵¹ Planene for fattigstellet hadde tre mål. De skulle sikre at de rette trengende fikk den hjelpen de fortjente. De umoralske skulle avskrekkes og forbedres. Og sist,

⁴⁶ Midré, 1990 s. 25-26.

⁴⁷ Bergkvist, 2008 s.28.

⁴⁸ Midré, 1990 s. 25.

⁴⁹ Seip, 1984 s. 20.

⁵⁰ Bergkvist, 2008 s. 28.

⁵¹ Midré, 1990 s. 60-61.

barnas fremtidige nød og moralsk forfall skulle forebygges ved å gi fattige barn en bedre start i livet enn de ellers ville ha fått.⁵²

I tillegg så må opprettelsen av tukthusene ses i lys av økonomiske prosesser. Rundt 1720 kom det et nytt tilbakeslag i internasjonal økonomi og tilbakegangen førte til et gjennombrudd for merkantilistiske ideer i Norge. Eneveldet som ble innført i 1660 la grunnlag for en sterkere sentral ledelse. Innad i riket gjorde den økonomiske nyorienteringen seg gjeldende i at Københavns stilling ble sterkere og tollbestemmelsene ble skjerpet. Et annet viktig kjennetegn ved merkantilismen, var interessen for industrilignende håndverksproduksjon, som medførte at manufakturene tiltok utover 1700-tallet. Manufakturene fikk stor betydning for myndighetenes interesse for å kontrollere visse grupper avvikere.

Som en følge av lavkonjunktur på 1720-tallet økte antall fattige.⁵³ De fattige skapte uorden i samfunnet og de mange ledige hendene ble nå sett på som misbruk av ressurser. Disse «uvirksomme hender» burde settes i arbeid. Sosialpolitikkenes ordninger skulle bidra til å realisere den økonomiske politikk som sprang ut av merkantilistiske ideer.⁵⁴ På tukthuset skulle de arbeidsløse ufrivillige bli satt i arbeid.

I årene fra 1741 til 1790, ble derfor et omfattende lovverk bygd opp for Norge. Fire stiftsordninger regulerte fattigforsorg og løsgjengerstraffer helt frem til 1845. Dette speiler ønsket om å fordele knappe ressurser rettferdig blant de svakeste, og om å disiplinere arbeidskraften gjennom arbeid i tukthusene, til beste for staten og arbeidsgivere. I lovverket mellom 1740 og 1780 ble den merkantilistiske reguleringsstat ideer gjennomført i sin strengeste form.

Ut ifra merkantilismen sprang det også et sterkt ønske fra statens side å kontrollere innbyggernes atferd.⁵⁵ Et umoralsk levesett skulle slås hardt ned på. Først og fremst dreide det seg om å få folk i arbeid, men også blant annet «usedelig livsførsel» som leiermål, barn utenfor ekteskap og hor skulle straffes med tukthus. Også annen form for umoralsk levesett

⁵² Midrè, 1990, s. 59-60.

⁵³ Midrè, 1990 s. 57.

⁵⁴ Midrè, 1990, s. 63-65.

⁵⁵ Seip, 1984 s. 38.

som «vanartige og gjenstridige Tjenestefolk» og «Drukkenbolte» skulle straffes. Dette kom tydelig til uttrykk i anordningen for Kristiania tukthus i 1741.⁵⁶

Strengt bestemmelser mot tigging og løsgjengeri ble innført og handlingene ble gjort straffbare. Disse ble skjerpet ytterligere med den landsomfattende tjenestelovgivning fra 1754. Tjenestefolk hadde nå plikt til å binde seg for ett år av gangen. Denne loven ble begrunnet ut ifra at flere jordløse valgte å jobbe som dagarbeidere. Daglønner systemet gikk ut på at jordløse folk valgte å ta sesongarbeid, noe som ga grobunn for å presse lønningene opp om sommeren, hvor etterspørselen etter arbeidskraft var høy. Om vinteren, når det var mindre bruk for arbeidskraft i jordbruket, valgte flere å livnære seg som betlere.⁵⁷ Dette ville bøndene komme til livs og de fikk støtte fra myndighetene. Fast tjeneste ville ikke bare sikre bøndene økonomisk men ville også virke preventivt på løsgjengeri. Hjemstavnbestemmelsene fra 1754 var også med på å begrense folks mobilitet. Bare når fogden attesterte at det ikke fantes arbeid i hjemsoget kunne folk søke arbeid andre steder.⁵⁸

Det ble altså i perioden praktisert en repressiv fattig- og tjenestelovgivning. Den nye lovgivningen i perioden, tok sikte på, å regulere arbeidsforhold og arbeidsmarkedet. Dyrvik hevder at interessen bak tukthusanordningen i hovedsak dreide seg om å beskytte ulike interesser i det norske samfunnet. Bøndene så på de fattige som en utgift og ønsket tilgang på billig arbeidskraft. Samtidig så by borgerne på de fattige som en trussel som kunne underby deres tjenester.⁵⁹ Tukthusanordningen var basert på en merkantilistisk ideologi om å utnytte samfunnets arbeidsressurser til det beste for staten. De sosiale problemene som nød og fattigdom ble forsøkt løst gjennom strenge straffer for løsgjengeri.⁶⁰ Straffearbeid ble derfor sett på som en hensiktsmessig straff som kunne tjene samfunnets økonomiske interesser.

Fra 1770-årene finner man som allerede nevnt de første tegn i norsk lovgivning på at opplysningstidens ideologi begynner å slå igjennom. Av særlig interesse for Norge var innflytelsen fra de sosialpolitiske reformene i Hamburg i 1780 årene. Nå ble det sett en klar

⁵⁶ Slyngstad, 1994 s. 47-50.

⁵⁷ Flakstad, 1967 s. 12.

⁵⁸ Bergkvist, 2008 s. 29.

⁵⁹ Dyrvik, 1983 s 168.

⁶⁰ Dyrvik, 1983 s. 179.

sammenheng mellom fattigdom og dårlige arbeidsmuligheter. Som et resultat av dette skulle offentlige arbeidshus opprettes. Disse var ikke ment å være lønnsomme slik som målet med tukthuset var, men skulle hjelpe den arbeidsløse å komme tilbake til det ordinære arbeidsmarkedet når konjunktorene ble bedre. Inntaket til disse skulle være frivillig. Som en følge av dette dukket det opp nye anstalter i Norge og dette påvirket rekrutteringen til tukthusene.⁶¹ En annen viktig endring på slutten av 1700-tallet var tyveriforordningen av 20. februar 1789, som avskaffet legemsstraff for tyveri. I forordningen ble det bestemt at førstegangs simpelt tyveri skulle straffes med tukthusarbeid. Dette påvirket også innsettelsesgrunnlaget til tukthuset.⁶²

2.1.2. Tukthuset og de uverdige fattige

Tiggere, løsgjengere, omstreifere og andre fattigfolk ble sett på som avvikere som måtte møtes med sanksjoner. Enhver hadde plikt til å ta fast arbeide og hvis ikke kunne man straffes.⁶³ Dette resulterte i opprettelsen av tukthusene som huset arbeidsføre tiggere, løsgjengere, omstreifere og andre småkriminelle. Tukthusene som ble opprettet i Norge på 1700-tallet sorterte under fattigvesenet og spesielle anordninger for hver av dem bestemte hvem som skulle inntas der.⁶⁴

Tukthuset hadde som opprinnelig formål at det skulle være en forbedringsanstalt like mye som en straffeanstalt. Et av de viktigst målene for tukthuset ved oppstart var pedagogisk motivert. Innsettelsen i anstalten skulle forbedre den innsatte på en slik måte at vedkommende senere kunne integreres i samfunnet igjen. «Tukten» kunne oppfattes som en sosial investering i et samfunnsmedlem. De innsatte skulle øves opp i arbeidsomhet og disiplin. Tiltakene var først og fremst rettet mot grupper av avvikere som representerte et moralsk forfall ved ikke å arbeide når de var «friske og sunne». Tiltakene var i tillegg også økonomisk motivert. Det var viktig å få de uvirksomme i arbeid så de ikke tappet staten for ressurser og de innsatte skulle lære seg et håndverk og bidra til samfunnets økonomiske utvikling.⁶⁵

⁶¹ Midrè, 1990 s. 79.

⁶² Midrè, 1990 s.77.

⁶³ Hauge, 1996 s. 80.

⁶⁴ Hauge, 1996 s. 90.

⁶⁵ Midré, 1996 s. 64.

I samtlige anstalter ble det lagt opp til manufakturdrift. Det være seg produksjon av ull- og lin tekstiler, fargerier og tobaksspinnerier. Det ble forventet at tukthusene skulle ha inntekt av egen produksjon, men det var også akseptert at anstaltene skulle få visse midler og tilskudd fra innbyggerne. Økonomien til tukthusene viste seg å være svært trang. I startfasen ble det forventet at mange og sterke «uvillige arbeidsføre» skulle settes inn i tukthuset. Det viste seg imidlertid at de som ble ofte ble dømt var både skrøpelige og svake.⁶⁶

Tukthusets program om både å være en anstalt som skulle fremme en bestemt økonomisk politikk samtidig som det skulle være en forbedringsanstalt lot seg vanskelig oppfylle i praksis. Da tukthuset i Kristiansand ble opprettet var derfor både de økonomiske og pedagogiske forventningene redusert og det kom også til uttrykk i anordningen.⁶⁷

2.1.3 Opplysningstidens ideologi og den sen-merkantilistiske reformperioden.

Straffelovgivningen i Norge etter reformasjonen må sies å ha vært brutal med økt anvendelse av forskjellige legemsstraffer og dødsstraff. Etterhvert som kirkens og kongens makt økte ble straffelovgivningen et viktig redskap, både for å få folk til å leve som gode kristne, og opprettholde ro og orden.⁶⁸ Det første tegnet på at en mildere tendens finner sted er forordningen av 27. april 1771 som avskaffet dødsstraff for tyveri, og som samtidig begrenset bruken av brennemerkning.⁶⁹ Også i fattigdomslovgivningen som ble vedtatt på slutten av 1700-tallet ble språket mildere. Dette kom til uttrykk i anordningen om fattigvesenet både i Kristiansand og Trondheim.⁷⁰

Opplysningstiden var preget av tankeretninger som representerte et opprør mot de tradisjonelle autoriteter, i særlig grad gjaldt dette kirken og den eneveldige kongemakt. Det ble nå fremsatt ideer om visse menneskerettigheter og individets frihet. Fornuften skulle være

⁶⁶ Midré, 1990 s. 64.

⁶⁷ Wessel, 1843 s. 432.

⁶⁸ Hauge, 1996 s. 69.

⁶⁹ Hauge, 1996 s. 119.

⁷⁰ Bergkvist, 2010 s. 35.

den nye autoritet som skulle styre menneskets atferd.⁷¹ Opplysningstidens ideer fikk stor gjennomslagskraft hos borgerskapet. Samfunnet, på 1700-tallet, bestod nå av flere opplyste som resultat av flere utdanningsinstitusjoner, flere hadde lært seg å lese og skrive samt at det fantes flere møtepunkter gjennom blant annet et rikere foreningsliv.⁷² Flere revolusjonære bevegelser ble rettet mot den eneveldige kongemakt, aristokratiet og kirken på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet i Europa. Borgerskapet hadde vokst i antall og fått større innflytelse blant annet som en følge av merkantilismen. En middelklasse av håndverkere, handelsmenn og små industrialister hadde vokst frem, ved siden konge og adel, og disse fikk økt innflytelse som følge av sin økonomiske situasjon.⁷³

Innenfor strafferetten betød opplysningstidens filosofi et opprør mot den vilkårlighet og brutalitet som preget straffesystemet. Den liberale rettstat måtte funderes på tre hovedprinsipper: Legalitetsprinsippet innebar at ingen skulle straffes uten lov og dom. Likhetsprinsippet innebar likhet for loven uavhengig av sosial posisjon og status. Forholdsmessighetsprinsippet innebar at grovheten på forbrytelsen skulle bestemme straffen.⁷⁴

Denne strafferettslæren har i ettertid blitt sett på som et ledd i en humanisering av strafferetten. Flere samfunnskritikere har imidlertid problematisert dette synet på hvorvidt en humanisering virkelig fant sted. Flere forskere mente at denne humaniseringen var utilsiktet. Det viktigste med endringen i strafferetten var begrunnet ut ifra hensikts- og nyttebetraktninger, målet var ikke et mer humant straffesystem. Men kodeordene for et oppgjør med den eksisterende straffepraksis, var også rasjonalitet og rettferdighet, og det var ønskelig med en regulering av den vilkårlige straffepraksis som preget straffesystemet.⁷⁵

Tyveriforordningen av 20. februar 1789 som avskaffet legemsstraff for tyveri var en endring som kom i kjølvannet av de nye strafferettslige teoriene utledet av opplysningstidens filosofi. "Første gangs simpelt tyveri skulle heretter straffes med tukthusarbeid fra to måneder til to år,

⁷¹ Hauge, 1996 s. 91.

⁷² Hauge, 1996 s. 92.

⁷³ Hauge, 1996 s. 92.

⁷⁴ Hauge, 1996 s. 117.

⁷⁵ Smith, 2003 s. 28.

annen gang skulle mannlige simple tyver straffes med rasphus- eller festningsarbeid og kvinnene med tukthusarbeid fra tre til fem år, og tredje gang på livstid.”⁷⁶

Det viktigste med denne forordningen var at den reduserte bruken av legemsstraff og reduserte straffenivået. Dette må ses i sammenheng med forholdsmessighetsprinsippet om at forbrytelsens karakter og straff skulle henge mer sammen. Vilkårighet og uforholdsmessig strenge straffer ble ikke sett på som samfunnsnyttig i den samfunnspakten som bandt individ og stat sammen.⁷⁷ I tillegg var det også slik at benådningsretten ofte ble brukt i tyveridommer. I praksis var det slik at mange legemsstraffer for tyveri aldri ble eksekvert fordi den dømte anket straffen og til slutt faktisk ble benådet av Kongen.⁷⁸ Tyveriforordningen må ses på som en direkte konsekvens av opplysningstidens nye ideer omkring straffesystemet. Dansk-norske embetsmenn var godt opplyst i det tankegodset som preget Europa på 1700-tallet.⁷⁹

Sedelighetsforbrytelser ble sterkt nedkriminalisert i siste halvdel av 1700-tallet. Etter Christian 5.s norske lov 6-13-1, 2 og 3 var blant annet samleie mellom ugifte straffbart. Straffen varierte mellom bøter, tukthus og utvisning fra fogderiet.⁸⁰ Ved en forordning av 3. februar 1798 ble det imidlertid bestemt at straff for samleie før ekteskap etter 6-13-1 skulle bortfalle dersom partene giftet seg med hverandre, og videre i 1818 ble leiermål avkriminalisert.⁸¹ Caroline Hals viser i sin masteroppgave at leiermål på 1700-tallet ofte ble straffet med innsettelse i tukthus i 1770 årene men mot slutten av 1700-tallet sank antall leiermålsforbrytere kraftig og straffeutmålingene ble kortere.⁸²

Endringer i straff for blodskam endret seg markant. Ved en forordning av 14. desember 1775 ble det åpnet for adgang til å gi kongelig bevilling til ekteskap mellom beslektede i annet eller tredje ledd, og ved en forordning av 23. mai 1800 ble det åpnet adgang til slikt ekteskap uten

⁷⁶ Hauge, 1996 s. 119.

⁷⁷ Hauge, 1996 s. 117.

⁷⁸ Crone, Stein Vegard Homli, *Tyveri og straff i Christiania 1789-1801. Tyveriforordningen av 20.februar 1789. Hensikter og praksis i Christiania*. UIO, 2011 s. 29-30.

⁷⁹ Crone, 2011 s. 29.

⁸⁰ Hauge, 1996 s. 120.

⁸¹ Hauge, 1996 s. 120.

⁸² Hals, 2010 s. 77.

bevilling. Hals viser i sin oppgave at det var svært få som ble innsatt i tukthus for å ha begått blodskam på slutten av 1700-tallet.⁸³

Nedkriminaliseringen av sedelighetsforbrytelser må også ses i sammenheng med opplysningstidens syn på moral og rett. Straffelovgivningen skulle nå først og fremst benyttes til å forsvare og opprettholde borgernes rettigheter. Moral skulle være et individuelt ansvar og holdes utenfor straffelovgivningen. Bibelens lover skulle være utgangspunkt for dydig livsførsel som skulle lede til evig lykke. De verdslige lovene skulle ivareta et lykkelig liv her på jorden.⁸⁴ Det var først og fremst mot sedelighetsforbrytelser at tankene rundt individets frihet kommer først til syne. Staten myknet opp og grep mindre inn i folks seksual- og privatliv.

Opplysningstiden bragte med seg også nye tanker og ideer omkring arbeid og fattigdom. Begrepet menneskerettigheter ble utviklet og i dette også tanken om «retten til arbeid». Myndighetene begynte å se arbeidsløshet som årsak til nød, og i England ble det allerede i 1760-årene fremsatt sterk institusjonskritikk på grunn av den høye dødeligheten på fattighus og barnehjem. I Hamburg ble det satt i gang et eksperimentsystem der fattigvesenet ble omorganisert med mer fokus på preventive tiltak som frivillig arbeid og utdanning.⁸⁵ I bresjen for dette systemet var Johan Georg Büsch som klart så en sammenheng mellom fattigdom og dårlige arbeidsmuligheter. Han foreslo derfor å opprette offentlige arbeidshus. Disse ble ikke forventet å være økonomiske lønnsomme men skulle sikre arbeid til arbeidsløse i nedgangstider. Her kunne folk lære et håndverk og forberedes til arbeidslivet når konjunktorene ble bedre. De nye planene ble realisert i Hamburg i 1788 og var en sterk påvirkningskraft for fattiglovgivningen vedtatt i København i 1799.⁸⁶

Disse nye ideene ga seg tydelig utslag i stiftsforordningen for Kristiansand tukthus som formulerte følgende ved opprettelsen i 1789: «Det er Statens Pligt at forsyne alle dem med Arbeide og Underholdning, der trenger til Samme, og ikke selv kunne forskaffe sig den».⁸⁷ Nå

⁸³ Hals, 2010 s. 75.

⁸⁴ Hauge, 1996 s. 118.

⁸⁵ Bergkvist, 2008 s. 34.

⁸⁶ Midré, 1990 s. 79.

⁸⁷ Seip, 1984 s. 38.

ble ikke bare syke og gamle regnet som verdige men også arbeidsføre uten arbeid. Det ble videre slått fast muligheten til frivillig innsettelse i tukthuset. Dette som en måte å skaffe seg et utkomme på for de arbeidsløse. På denne måten fikk de også vist at de ikke var late.⁸⁸ I anordningen står det følgende: da det er Statens Pligt at forsyne alle dem med Arbeide og Underholdning der trænge til Samme og ikke selv kan forskaffe sig den, saa bør ogsaa sees derhen, at der i dette Huus, saavidt skee kan, maa findes Arbeide og Fortjeneste for dem i Stiftet som deri godvillig vil indflytte, og der søge Livets Ophold, samt med deres Virksomhed bidrage til det Amindeliges Vel»⁸⁹

1802 vedtok Kristiansand videre en nyordning av fattigvesenet hvor flere av disse ideene fra Hamburg ble vedtatt. Et nytt arbeidshus ble ikke opprettet, men det ble lagt vekt på en mer effektiv og preventiv organisering av fattigstellet, med en overordnet direksjon på 10 medlemmer som skulle ivareta fattigforsorgen. Det kom også til nye inntektskilder gjennom skatter og avgifter.⁹⁰

Også til Kongsberg nådde reformene fra Hamburg og København. Her var utgangspunktet den vanskelige situasjonen etter nedleggelsen av sølvverket i 1805 og i 1806 ble det vedtatt å lage en ny fattigplan. I denne ble det slått fast at alle fattige hadde rett til underhold. Det var også enighet om at arbeidskraft i arbeidshus kunne på lang sikt føre til økonomisk gevinst for samfunnet, selv om de ikke var lønnsomme i første omgang.⁹¹

Reformperiodens nye ideer nådde ikke frem til alle. Flere var ambivalente og mente fortsatt at årsaken til arbeidsløshet i de fleste tilfeller var et individuelt problem, der hvor ikke sykdom og skrøpeligheit kunne påvises. Betleri og løsgjengeri ble heller ikke avkriminalisert som en følge av den sen-merkantilistiske reformperioden. Arbeid ble fortsatt sett på som det beste botemiddelet mot fattigdom, og bekymringen for omfanget av betleriet, uorden og økning av fattigutgiftene ble fortsatt tydelig uttrykt.⁹²

⁸⁸ Midré, 1990 s. 67.

⁸⁹ Wessel, 1843 § 1 s. 431.

⁹⁰ Steen, Sverre, *Kristiansands historie 1641-1814*. Oslo: Grøndal og Sønns boktrykkeri, 1941 s. 491.

⁹¹ Hervig, Wenche Grovig, *Sysselsettings-, pensjonerings og forsorgspolitik ved nedleggelsen av sølvverket i 1805. Hovedoppgave i historie*. UIO 1991 s. 80-81.

⁹² Bergkvist, 2008 s. 139.

I Kristiansand økte fattigutgiftene betydelig etter 1800, og fattigstellet fikk en økt påkjenning som en følge av de nye oppfatningene. I krisetider og uår var det blitt en allmenn enighet i byen om at voksne menn delvis ikke kunne skaffe seg arbeid, samtidig var det også en del fattige av de gamle kategorier som søkte mot byene for å tigge.⁹³ Det ble et skille mellom lediggang som selvforskyldt eller ikke. I Kristiansand, derimot, tok det lang tid før et arbeidshus kom på plass selv om byen hadde store fattigdomsproblemer.⁹⁴ Imidlertid ble det åpnet for frivillig opphold i tukthuset for de fattige i byen og i stiftet.⁹⁵

2.2 Den sosialpolitiske og strafferettslige utviklingen på 1800-tallet.

De sosiale problemene økte utover 1800-tallet. En sterk befolkningsvekst sammen med mangel på arbeid førte til økt mobilitet og forholdene ble mindre oversiktlige. Stavnsbåndet ble opphevet i 1818 som en følge av at liberalismens ideologi smått begynte å gjøre seg gjeldende. Arbeid burde oppsøkes der hvor det var mulig å få. Løsgjengerloven stod fortsatt ved lag men mange livnærte seg likevel ved å reise rundt på veiene å tigge samt ved og ta tilfeldige dagsjobber.⁹⁶

Etter reformperioden på slutten av 1700-tallet og begynnelsen på 1800-tallet kjølnet omsorgen for de ufrivillige arbeidsløse. I 1813 ble det sendt ut en oppfordring til lokale myndigheter om å overvåke løsgjengeriet og holde tiggerne i arbeid, til det beste for næringslivet og de fremvoksende fabrikkene og industrianlegg.⁹⁷ Løsgjengeri forble straffbart gjennom hele 1800-tallet.⁹⁸

Opplysningstidens statsrettslige og strafferettslige prinsipper preget Grunnloven av 17. mai 1814. Loven bygger på maktfordelingsprinsippet. I paragraf 96 ble legalitetsprinsippet innført. Det ble også bestemt i paragraf 94 at en ny sivil og kriminallov skulle lages på det

⁹³ Steen, 1941 s. 491.

⁹⁴ Steen 1941 s. 492.

⁹⁵ Wessel, 1843 s. 431.

⁹⁶ Lunde, 1979 s. 10.

⁹⁷ Bergkvist, 2008 s. 34.

⁹⁸ Midré, 1990 s. 101.

første eller andre ordentlige Storting. Dette viste seg ikke gjennomførbart og i påvente av dette ble det derfor i 1815 gitt en lov som opphevet bruken av legemsstraff.⁹⁹ Først i 1842 var arbeidet med en ny kriminallov ferdigstilt. Også andre revisjoner av store lov komplekser ble planlagt i 1814, deriblant også fattiglovene.¹⁰⁰ Fattiglovsarbeidet gikk midlertidig også tregt, og var den siste av de store lovarbeidene som kom i havn i 1845.

Forholdene ble etter hvert så presserende at de trengte en løsning både i forhold til fattigdom og kriminalitet. Kriminaliteten økte voldsomt. Stigende antall forbrytelser førte til at antall fanger ved straffeanstaltene steg med 6 % i perioden 1815–1835, mens folketallet i samme periode bare økte med 1,4 %.¹⁰¹ Vinningsforbrytelser var den forbrytelsen som oftest ble begått. Det er nærliggende å tro at en viktig årsak til denne type kriminalitet var nød og fattigdom. Det sier noe om hvor stort fattigdomsproblemet var at tallet på dem som trengte fattigunderstøttelse steg fra 30 000 til vel 46 000 i 10-års perioden fra 1835-45.¹⁰²

Staten fortsatte å ta på seg flere oppgaver av sosial karakter. Noe etter påtrykk fra private foreninger som blomstret i 1820-30 årene, delvis etter påtrykk fra enkeltpersoner.¹⁰³ Det ble jobbet med sosiale tiltak innenfor både helse, skole og alkoholforbruk som ga seg utslag i flere lover.¹⁰⁴ Etterhvert skulle det komme til store diskusjoner rundt hvor mye ansvar myndighetene skulle ta i forhold til fattigdomsproblemet, og liberalistiske ideer, om at staten skulle gjøre minst mulig ble diskutert inngående, i arbeidet mot ny fattiglov, både i 1845 og 1863.¹⁰⁵

2.2.1 Kriminalloven av 1842 og straffeanstaltkommisjonen av 1837.

Riksforsamlingen på Eidsvoll hadde avskaffet tortur og lemlestelse som straff, men det var en kjensgjerning at hele kriminalloven og straffesystemet var moden for revisjon. De gamle straffebestemmelsene som skrev seg fra Christian V's Norske Lov av 1687 ble vurdert som

⁹⁹ Hauge, 1996 s. 121.

¹⁰⁰ Seip, 1984 s. 54.

¹⁰¹ Lunde, 1979 s. 13.

¹⁰² Lunde, 1979 s. 10.

¹⁰³ Lunde, 1979 s. 11.

¹⁰⁴ Lunde, 1979 s. 11.

¹⁰⁵ Seip, 1984 s. 57.

«lite tidsmessig og mangelfuld i Henhold til Fullstendighed og indvortes Harmonie».¹⁰⁶ I grunnlovens paragraf 94 ble det derfor bestemt at det snarest mulig skulle utarbeides en ny kriminallov. Lovnemda brukte lang tid på oppgaven og først i 1835 var utkastet ferdig. I tillegg tok det tid før saken kom opp i Stortinget. Den vakte også oppstand blant konservative krefter i Sverige. Regjeringen trengte derfor tid til å diskutere loven inngående før den ble vedtatt. Dette skjedde først i 1842.¹⁰⁷

Straffene ble nå i større grad satt i samsvar med forbrytelsen. I forhold til tidligere lovgivning førte kriminalloven til en markant reduksjon i straffenivået på en rekke forbrytelser. Kriminallovens maksimumsstraff for tyveri ble satt til 3 år noe som var en betydelig reduksjon. Tidligere var straffen f.eks. ved tredjegangs simpelt tyveri straffearbeid på livstid.¹⁰⁸

En annen viktig konsekvens av kriminalloven var at den gjorde fengselsstraff til den vanligste straffeform. Etter 1842 ble blant annet disse straffe artene avskaffet til fordel for frihetsstraff:

- 1) at hensættes i Gabestok
- 2) at bære Fiddelen¹⁰⁹
- 3) at bære spansk Kappe¹¹⁰

Dette medførte ytterligere press på tukthuset, og med den nye kriminalloven ble behovet tydelig for en utvidelse av straffeanstaltene. Det kom også tydelig til uttrykk gjennom Stortingsforhandlingene at det var allment utbredt at de eksisterende straffeanstaltene ikke fungerte etter sin hensikt, nemlig å forbedre de innsatte. «Alt hvad man gjør med Hensyn til Strafeloven er kun halvgjort Arbeid hvis man ikke tillige strekker sin Omhu til selve Grundvolden – Straffeanstaltnes Forbedring.»¹¹¹

¹⁰⁶ Lunde, 1979 s. 26. Hentet fra St.forhandlinger april 1842 s. 513. Innstillingen av 20.februar 1857. Prop. til lov om forbrytelser.

¹⁰⁷ Lunde, 1979 s. 26.

¹⁰⁸ Hauge, 1996 s. 146.

¹⁰⁹ At bære Fiddelen: dvs. å bære en hul, felelignende ting av tre rundt kroppen som straff for mindre forbrytelser. En lapp på «Fiddelen» ga ofte opplysninger om grunnen til straffen.

¹¹⁰ At bære spansk Kappe: dvs. å ikle seg en tønne, åpen den ene enden med et hull for hode i den andre. Den straffede måtte bære tønningen som en kappe rundt kroppen og gå gjennom gatene eller stå ved kirkedøren. En seddel klistret på tønningen informerte om straffeårsaken.

¹¹¹ Lunde, 1979 s. 29. Basert på St.forh. Bd.2 1848 s. 18.

Etter Christian den V's lov var straffearbeid sjelden, de fleste grovere forbrytelser ble straffet kroppslig, med bøter, landsforvisning, fredløshet eller lignende. Straffearbeid forekom likevel og de tre formene for straffearbeid som eksisterte på denne tiden var:

- 1) straffearbeid i «Slaveriene» dvs. festningene
- 2) straffearbeid i Tukthusene
- 3) arbeid for «kost og klæder» i Nord-Norge eller arbeid på fiskeleiene i Nordland.

Til «slaveriene» skulle personer som ble dømt for grovere forbrytelser som mord, mishandling, blodskam, gjentatt tyveri etc. sone. De som var dømt for mindre alvorlige forbrytelser skulle arbeide i tukthusene. Hit skulle alle kvinner uansett, og menn, som var dømt til straffarbeid mellom en måned og et par år.¹¹²

Den nye kriminalloven ble tidlig satt i sammenheng med behovet for en reform av straffeanstaltene, og det var uenighet i hva som burde komme først, en ny kriminallov eller en omorganisering av straffeanstaltene. I 1837 ble derfor en kommisjon nedsatt til å se nærmere på de eksisterende straffeanstaltene samt utlede et forslag til reform.¹¹³ Tanken om en reform var likevel ikke helt ny, og fra 1823 ble Stortinget regelmessig informert om tukthusenes økonomiske situasjon. Det var likevel først i forbindelse med debatten omkring kriminalloven, og i forbindelse med den sterke stigningen i kriminaliteten utover 1830-årene, at interessen for å undersøke straffeanstaltene nærmere, skjøt fart.¹¹⁴ Målet for kommisjonen som ble nedsatt var følgende: «...at forbedre Fangerne og at gengive dem til Samfundet i en saadan Tilstand, at der kan have Sandsynlighed for, at de ikke ville falle tilbage, samt at afskrække andre fra Forbrydelse.»¹¹⁵

Kommisjonen leverte sitt arbeid i 1841 og flere av de konklusjonene som ble fremsatt i denne er egnet til å belyse på hvilken måte nye verdier og holdninger hadde fått rotfeste på 1800-tallet. Rapporten var på over 700 sider og den forårsaket mye debatt. Hovedkonklusjonen i

¹¹² Lunde, 1979 s. 35.

¹¹³ Lunde, 1979 s. 28-29.

¹¹⁴ Lunde, 1979 s. 30-32.

¹¹⁵ Lunde, 1979 s. 54 basert på stortingsforhandlinger 1836-37. Del 2 s. 369.

innstillingen lød som følger: «Strafanstaltene saaledes som de nu ere indrettede verken ere skikkede til Straf eller Forbedring.»¹¹⁶

Årskene var flere, men en rød tråd gjennom det hele var at forholdene i tukthuset ikke var avskrekkende nok. Arbeidet var ingen straff i seg selv, for det var for godt betalt, frihetsberøvelsen fungerte som en sorgløs tilstand for de dømte, og det var god tilgang på tobakk og alkohol. De som hadde det tøffest var gamle og syke som ikke kunne arbeide. Dette hentyder således til at den endelige hensikten med en reform i straffeanstalten ikke hadde som mål å gjøre fangenes kår bedre, men å minske kriminalitet gjennom å gjøre straffen mer avskrekkende.¹¹⁷ Hensikten med en reform ser derfor ikke ut til å ha sprunget ut av et ønske om å humanisere systemet, men tvert i mot for å oppnå et mer effektivt straffesystem.

Likevel ble det fremsatt noen betraktninger om de innsattes forhold som har spor av en mer humanistisk tankegang. Blant annet så var kommisjonen opptatt av at godene var ulikt fordelt. Forskjellen i levekår på innsiden, mellom de som var arbeidsføre og de som ikke var i stand til å arbeide, var svært stor. I tillegg var det store forskjeller mellom arbeidet, noen oppgaver var lettere enn andre og lønnen for samme type arbeid kunne variere stort fra anstalt til anstalt. De ulike livsvilkårene ble derfor sett på som noe uforskyldt, og kommisjonen mislikte denne urettmessige fordelingen av godene.¹¹⁸ Straffene ble ikke sett på som rettferdig, fordi samme dom, ofte ble sonet under forskjellige vilkår.¹¹⁹

Straffeanstaltkommisjonen kom frem til at det måtte kreves en fullstendig reform. Det måtte bygges nye straffeanstalter. Inspirasjon ble hentet utenifra, og erfaringer fra systemene i USA sto mest sentralt. De nye straffeanstaltene var ment å erstatte frihetsstraff i slaveriene og tukthusene. Arbeid skulle ikke lengre være det sentrale, men det skulle være et cellefengsel hvor fangene skulle holdes atskilt natt og dag. Dette systemet bygget på det såkalte Filadelfiasystemet.¹²⁰

¹¹⁶ Lunde, 1979 s. 50.

¹¹⁷ Lunde, 1979 s. 51.

¹¹⁸ Lunde, 1979 s. 51.

¹¹⁹ Lunde, 1979 s. 53.

¹²⁰ Hauge, 1996 s. 174.

På begynnelsen av 1800-tallet ble det bygget flere fengsler i USA. De mest kjente var Auburn, oppført i 1819, og Philadelphia, oppført i 1821. I filadelfiasystemet skulle fangene holdes fullstendig isolert til de ble ydmyke og fikk igjen den «riktig innstillingen». Etter dette kunne de få arbeid og undervisning. Auburnsystemet skilte seg fra Filadelfiasystemet ved at fangene bare ble holdt isolert om kvelden eller natten. Men samværet forøvrig skulle være i absolutt taushet. Brudd på denne regelen skulle straffes med slag av lærremmer eller pisk. Kommisjonen valgte som nevnt Filadelfiasystemet. Dette ble begrunnet ut ifra flere hensyn. Denne straffemetoden var intens og sterkt avskrekkende, systemet umuliggjorde moralsk smitte, skapte positiv motivering for arbeid og det skapte mindre konflikter innad i fengselet samt at flukt nærmest var umulig.¹²¹

Kriminalloven av 1842 forutsatte tvangsarbeid på festninger og tukthus som den sentrale straffart, men etter forslag fra straffeanstaltkommisjonen ble det igangsatt bygging av syv nye sentralanstalter eller botsfengsler som det ble kalt, kun ett ble oppført, i Kristiania i 1851. Økonomien strakk ikke til. Men ved lov om fengselsvesenet 13. oktober 1857 ble det bestemt at amtene og kjøpstedene skulle danne fengselsdistrikter. I tiden frem til 1868 ble 56 distriktsfengsler oppført.¹²² Tukthusene ble gradvis avviklet som en følge av dette. Kristiansand tukthus ble endelig avviklet i 1885.¹²³

2.2.2 Ny fattiglov i 1845.

De store lovarbeidene som pågikk i 1830-40-tallet bar preg av stor åpenhet utad og bred orientering i europeiske tankeretninger. Tre kommisjoner ble nedsatt i 1829, 1833 og 1843 til å jobbe med den nye fattigloven. Siden denne ikke ble vedtatt før i 1845 hadde de god tid til å drøfte utfordringene. Som tidligere nevnt var fattigdom utbredt og et stort samfunnsproblem, særlig med tanke på fattigutgiftene. Problemene var derimot ikke like store for alle kommuner og fattigbyrden falt ulikt. Kristiansand var en av de hardeste belastede byene.¹²⁴

¹²¹ Lunde, 1979 s. 60-62.

¹²² Hauge, 1996 s. 175-176.

¹²³ Hauge, 1996 s. 176.

¹²⁴ Seip, 1984 s. 55.

Fattigdomsproblemene ble analysert i lys av nye ideer og teorier fra andre land, men norsk virkelighet stod sterkt. Likevel introduserte forslagene en del tiltak som var nye i norsk sammenheng. Etter inspirasjon fra Malthus foreslo den første kommisjonen ekteskapsrestriksjoner. Malthus sin teori, om at folks evne til å formere seg var sterkere enn næringsgrunnlaget, fikk fotfeste, men det var først og fremst lettsindige ekteskap kommisjonen ville til livs. Med lettsindighet mente kommisjonen ekteskapsinngåelse mellom personer som fikk fattighjelp. Næringsgrunnlaget i Norge var godt nok men fattige som ikke kunne sørge for seg selv burde ikke få lov til å gifte seg. Også den andre kommisjonen fulgte dette opp. Dette var stridende tematikk når liberalismen etterhvert fikk større innflytelse. Å regulere menneskers liv på denne måten ble ikke sett på som riktig.

Teoriene om det demoraliserende aspektet ved fattighjelp ble lagt vekt på av liberalistene. Spørsmålet om hvem som skulle ha rett til hjelp stod sentralt. Og dette ble løst gjennom en vag formulering: «Enhver der ikke kan forsørge sig og sine».¹²⁵ Det kom også til uttrykk et mer liberalt syn på betleri i lovforslagene. Betleri burde avkriminaliseres.¹²⁶ Dette ga seg heller ikke utslag i de nye bestemmelsene. Betleri og løsgjengeri var fortsatt et lovbrudd etter 1845, og loven ga regler for utmåling av straffen ved lovbrudd.¹²⁷

Den siste kommisjonen tok opp i seg mye av de to første, og tok i første omgang utgangspunkt i gjeldende lov og praksis. Men denne kommisjonen hadde også europeiske erfaringer med seg i arbeidet. Amtmann Blom satt i denne kommisjonen og han reiste ut og studerte fattigvesenet både på kontinentet og i England. Han fant ut at erfaringene etter innføringen av The New Poor Law i England i 1834 var gode. Nedfelt i denne loven lå det viktige prinsippet om lavere attraktivitet. Det skulle ikke lønne seg å motta fattighjelp. Hjelpen måtte aldri være så omfattende at den som fikk støtte, hadde bedre levestandard, enn den som arbeidet.¹²⁸ Dette skulle motivere til å kunne forsørge seg selv gjennom arbeid. Blom hadde en forkjærlighet for et privat ordnet fattigvesen og han støttet opp Malthus teori om det

¹²⁵ Seip, 1984 s. 57.

¹²⁶ Seip, 1984 s. 58.

¹²⁷ Midré, 1984 s. 100.

¹²⁸ Midré, 1990 s. 90.

lettsindige ekteskap. Men han ville ikke innrømme at Norge var overbefolket utover sitt naturlige næringsgrunnlag. Var arbeidsføre folk uten midler måtte det skyldes umoral.¹²⁹

Kommisjonen måtte velge mellom offentlig eller privat fattigforsørgelse og valgte en offentlig løsning i tråd med den eksisterende ordningen. Når det gjaldt rettighetsproblemet vred kommisjonene seg unna. Hovedproblemet var gruppen av de arbeidsføre fattige, og kommisjonen unnlot å nevne denne gruppen i loven. Både i samtid og ettertid ble loven tolket slik at denne gruppen hadde fått et rettskrav, men dette skyldtes ikke at kommisjonen ønsket å gi denne gruppen et slikt krav, men at den ikke fant det mulig å formulere det motsatte.¹³⁰ I ny fattiglov vedtatt allerede 1863 ble dette skjerpet inn ved tydelig å formulere at arbeidsføre var uverdige fattige.¹³¹

Fattigvesenet skulle være kommunalt. Dette fordi de som betalte skulle få bestemme over utførelsen. En slik løsning var også filantropisk inspirert gjennom en tro på at nærhet ville føre til private initiativ i lokalsamfunnet. Oppsummert var det tre tendenser som gjorde seg gjeldende i det lovforslaget som ble vedtatt i 1845. For det første var det en allmen skepsis mot for sterke inngrep i borgernes liv gjennom lovgivning. Ekteskapsregulering ble derfor avvist. Det var for det andre et uttalt ønske om likebehandling mellom alle borgere. Det var for det tredje stor tro på privat velgjørenhet.¹³²

I 1845 ble en riksdekkende fattiglov endelig vedtatt og det viktigste med loven var at fattigkommisjonen ble svært selvstendig og kommunalt styrt. Fattigvesenets indre organisasjon ble som før avhengig av kommunens ressurser.¹³³ Liberalismens ideologi om en passiv stat påvirket og avgjorde i stor grad den sosialpolitiske utviklingen i Norge på 1800-tallet. Men i forhold til straffebestemmelsen skjedde det derimot ikke en offisiell liberalisering av lovgivningen i forhold til betleri og løsgjengeri i 1845.¹³⁴

¹²⁹ Seip, 1984 s. 60.

¹³⁰ Seip, 1984 s. 60-61.

¹³¹ Seip, 1984 s. 75.

¹³² Seip, 1984 s. 62.

¹³³ Seip, 1984 s. 63.

¹³⁴ Bergkvist, 2008 s. 34.

2.3 Lov, straff og samfunn i endring

Straff er et velkjent fenomen i de fleste typer samfunn. Hvilke straffemetoder og hva som straffes, har derimot endret seg i takt med de varierende samfunnsbetingelsene og endres over tid. Eksempelvis ble betleri og løsgjengeri kriminalisert på 1700-tallet mens sedelighetsforbrytelser som leiermål ble sterkt nedkriminalisert. Tyveri var og er en straffbar handling, men straffebestemmelsene for tyveri endret seg i flere omganger i tidsperioden for denne oppgavebesvarelsen.

2.3.1 Hvorfor straffe med tukthus?

I følge Hauge i boken *Straffens begrunnelser* (1996) er det blitt gitt to svar på hvorfor vi utøver sanksjoner mot lovbrutere. Den ene straff som forebyggelse og den andre straff som gjengjeldelse. Straff som forebyggelse kan deles inn i allmennpreventiv og individualpreventiv virkning. Hvordan kan kriminalitet forhindres? Det kan gjøres gjennom avskrekking som impliserer så ubehagelige straffer at vedkommende ikke vil begå flere lovbrudd, uskadeliggjøring gjennom innesperring, deportasjon eller fredløshet og sist resosialisering gjennom en moralsk forbedring. Den allmennpreventive virkningen av straffen kan være for eksempel lovens straff i seg selv, eller ved å være vitne til fullbyrdelsen av de ulike straffene.¹³⁵

Tukthusets primære oppgave var å “tukte” uverdige fattige til å føre et skikkelig liv. Institusjonen hørte inn under fattigomsorgen. Tukthuslemmene skulle lære å klare seg selv den dagen de slapp ut. Dette skulle gjøres gjennom streng disiplin og hardt arbeid. Målet med tukthuset må sies å ha vært straff som forebyggelse, både allmennpreventivt og individualpreventivt. Allmennpreventivt fordi det var belagt med skam å ha vært innsatt der, og straffen bestod av både frihetsberøvelse og hardt arbeid. Individualpreventivt fordi straffen var ubehagelig som en følge av straffearbeid og et liv bak stengte dører.

I tillegg lå det et ønske om å resosialisere den som hadde blitt straffet dvs. en pedagogisk vektlegging av straffen. Dette skulle gjøres ved å bygge opp moralen og lære den dømte til å føre et skikkelig liv. Merkantilismen og fremveksten av manufakturerne gjorde at det også lå

¹³⁵ Hauge, 1996 s. 17-19.

en økonomisk interesse bak opprettelsen av tukthuset. Her kunne myndighetene få uvirksomme hender i arbeid som kunne bidra til samfunnets økonomiske vekst. Dette må ses på bakgrunn av at resosialisering ble et nytt og viktig element i straffepraksis.

Den første tukthusanordningen av 2. desember 1741 fulgte Christian 5.s Norske Lov av 1687 på noen punkter. Denne loven var preget av mosaisk lovgivning og med sterkt fokus på avskrekking. Mosaisk rett spilte en sentral rolle ved oppbyggingen av Christian 5.s Norske Lov og 6.bok om misgjerninger. Loven tok utgangspunktet i de ti bud.¹³⁶ Tukthuset skulle være både en straffe- og forbedringsanstalt. Løsgjengere og betlere skulle resosialiseres gjennom hardt arbeid samt gjennomføre konfirmasjonsundervisning hvis de manglet det. Forbedring og resosialiseringstanken som kom med tukthuset må sies å ha vært et oppbrudd med den tidligere straffepraksis.¹³⁷ Målet var ikke lenger kun avskrekking med brutale straffemetoder.

2.3.2 Opplysningstidens påvirkning på lov og straff

Barbariske offentlige straffemetoder er kjent langt tilbake i tid. Etter reformasjonen betød dette i praksis at selve kilden til utforming av lovene var Bibelen. Mosaisk lov innebar en drastisk skjerpelse av straffelovene og de fortonte seg som nødvendige av hensynet til avskrekkelse. I tillegg skulle straffen også være en gjengjeldelse i forhold til gjerningspersonen.¹³⁸ Dette blodige straffesystemet var båret av en forestilling om at Gud ville straffe landet hardt, hvis den kristne stat ikke etterlevde lovene. Lovene var innstiftet av Gud.¹³⁹

På slutten av 1700-tallet endret denne begrunnelsen seg og ble mer i tråd med opplysningstidens statsrettslige og strafferettslige prinsipper. En del av årsaken til dette fantes i naturretten som fikk fotfeste i Europa i løpet av 1600-tallet. I denne fantes troen på naturen som en selvstendig kilde til erkjennelse og teologien var ikke lengre det eneste som

¹³⁶ Hauge, 1996 s. 73.

¹³⁷ Midrè, 1990 s. 43.

¹³⁸ Hauge, 1996 s. 63.

¹³⁹ Krogh, Tyge, *Opplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samleren, 2000 s. 10.

legitimerte strafferetten. Naturretsfilosofene var religiøse, men deres arbeid banet vei for mer vitenskapelighet med naturen som empirisk grunnlag. Dette var utgangspunktet for 1700-tallets opplysningsfilosofer som tok et oppgjør med de religiøse definisjonene av lovene. Rasjonalitet og rettferdighet preget tankegangene og det var ønskelig med et oppgjør med den vilkårlighet som preget straffesystemet.

Dette strafferettslige oppbruddet tok fart på slutten av 1700-tallet og er ofte satt i sammenheng med at humanismen fikk sitt gjennombrudd. Hvorvidt det nye straffesystemet som ble utledet av de nye prinsippene var humant, er derimot i siste halvdel av 1900-tallet blitt kritisert fra flere hold.¹⁴⁰ Det er utledet flere teoretiske forklaringer på endringene i straffepraksis som gradvis ble innført fra slutten av 1700-tallet.

Et eksempel er Foucault som legger vekt på straff som makt, men ser ikke noen form for humanisering av straffene gjennom utviklingen av frihetsstraff. Derimot, vektlegger han at det er nok en måte å utøve makt på, bare gjennom en annen diskurs. Han sier at fengsler var en mer raffinert måte å torturere på - en form for åndelig tortur.¹⁴¹ Den nye straffemetoden ble utviklet som en respons på å beskytte overklassen mot en ny type kriminalitet. På 1700-tallet var forbryterne utslitte og underernærte mennesker mens på 1800-tallet var disse blitt mer utpekulerte forbrytere, som la planer. Dette medførte også færre impulsive voldsforbrytelser og flere eiendomsforbrytelser.¹⁴²

Flere eiendomsforbrytelser må også ses i lys av velstanden som økte på 1800-tallet og det ble mer å «ei» for noen grupper. Straffene ble mildere etter at forbrytelsene faktisk også var blitt mildere. Det var derfor hensiktsmessig å straffe annerledes. Ikke mindre, men på bedre vis for å skape mer allmenngyldighet.¹⁴³

Opplysningstidens rasjonelle prinsipper ga seg blant annet utslag i at de korporlige straffemetodene enten ble mildere eller fjernet helt. Rasjonalitet overvant religiøse prinsipper.

¹⁴⁰ Smith, 2003 s. 28.

¹⁴¹ Krogh, 2000 s. 18.

¹⁴² Foucault, 1977 s. 71.

¹⁴³ Foucault, 1977 s. 72-77.

Religionen mistet sin status som samfunnsdefinerende makt, men det betød ikke at det religiøse forsvant, men det endret uttrykk og virkemåte.

De nye tendensene innen rettspraksis var blant annet påvirket av Beccaria og periodens mest berømte og innflytelsesrike tekst innen strafferett var «Om forbrydelse og straf» som utkom i 1764. Beccaria kritiserte den gamle straffepraksis og hans verk handlet om å skape en rasjonell base for strafferetten som igjen ville skape en bedre verden. Målet var å sikre opprettholdelse av orden og kontroll, og Beccaria mente at den gamle straffepraksis med tortur og vilkårlighet ikke tjente dette formålet.¹⁴⁴ Han berørte også noen av de prinsipper som hans etterfølgere på 1800-tallet ble så begeistret for: «Det som bidrar mest til å holde forbrytelser i sjakk, er ikke det redselsvekkende, men hurtig overståtte skuespill ved en forbryters død, men derimot det vedvarende og ynkelige eksempel på et menneske, som er berøvet sin frihet og forvandlet til et lastedyr, som råder bot på sin krenkelse av samfunnet ved hardt arbeid.»¹⁴⁵ Det var ikke mye humanisme å spore i denne tankegangen. Målet om et mer effektivt straffesystem fremstår som det viktigste.

De nye ideene viste seg i straffepraksis her til lands først gjennom den nye tyveriforordningen av 1789. I denne lå det en virkeliggjøring av Beccarias tanker og prinsipper, og det ble forsøkt gjennom forordningen å skape en proporsjonalitet fremfor vilkårlighet. Her henvises det også til at forbryteren ikke skal kunne gjøre seg håp om en formildelse eller ettergivelse i tråd med maktfordelingsprinsippet. Kongen skal ikke kunne gripe inn i domstolenes myndighet ved å gi benådning. I denne ånd ble tidsbestemte frihetsstraffer gjennomført på bakgrunn av tyveriets omfang.¹⁴⁶

Tyveriforordningen står som et grunnleggende skille i strafferettens historie og har blitt hyllet av enkelte som en humanistisk seier. Anders Sandøe Ørsted som grunnla en nasjonal rettsvitenskap i Danmark og Norge på 1800-tallet kom med følgende uttalelse om tyveriforordningen: «..dette skjønne Phenomen af Humanitet og Viisdom i vor Straffelovgivning..»¹⁴⁷

¹⁴⁴ Smith, 2003 s. 68-78.

¹⁴⁵ Smith, 2003 s. 71-72.

¹⁴⁶ Hauge, 1996 s. 119.

¹⁴⁷ Crone, 2011 s. 87.

2.3.4 Et samspill mellom ideologi, politikk og samfunn

Endringene som forekommer i straffepraksis ved Kristiansand tukthus fra 1789-1862 skal analyseres ut ifra både fattigdoms- og straffelovgivningen samme periode. Men endringen må også ses i lys av samfunnskonteksten. Det er gjerne i et samspill mellom ideologi, politikk og samfunn at endringer finner sted. I mange tilfeller er det først når «problemene kjennes på kroppen» at nye politiske initiativ blir gjennomført eller nye tanker og ideer oppstår.

Straff er som nevnt et velkjent fenomen i de fleste samfunn. Det som varierer er begrunnelsen og målet med de ulike straffene. Det er også slik at straffelovgivningen blir strengere håndhevet i visse perioder enn andre. De ideer og holdninger som er rådende i tiden påvirker strafferetten, men også kapasiteten til å håndheve lovgivningen virker inn. Straffene trenger også en begrunnelse, noe som kan legitimere handlingen. Hvorvidt det er legitimt å straffeforfølge, selv om det er nedfelt i lovgivningen, kan oppfattes ulikt, både av allmuen, lokale og sentrale myndigheter.

Norge var fra tidlig 1800-tall og utover et samfunn i sterk endring. Endringene i straffepraksis ved tukthuset må analyseres også ut ifra disse forhold. På 1800-tallet var folketallet i Norge i sterk vekst. Ofte var det mangel på arbeid. Særlig på landsbygda var forholdene vanskelige. Mobiliteten i samfunnet økte og forholdene ble mindre oversiktlige. Mange søkte inn til byene i håp om å finne arbeid der. Økt avstand mellom familiemedlemmer førte til svakere sosiale bånd, og det ble vanskeligere å løse sosiale problemer innad i familien. Ute i Europa ble denne utviklingen fremskyndet av industrialiseringen, men her i landet spilte den enda en liten rolle. Men handelen økte også i Norge, og særlig i byene var det i perioder behov for mer arbeidskraft. Tilflytting til byene økte på 1800-tallet. De nyetablerte miljøene i byene bar preg av å ha store sosiale problemer. Trange og usanitære boligforhold og fattigdom hang ofte sammen med brennevinsforbruk og kriminalitet.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Pryser, Tore, *Norsk historie 1814-1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Det norske samlaget, Oslo, 1999. Passim.

2.4 Konklusjon

Kriminelle handlinger og reaksjonene mot dem endres over tid. Det som representerte et viktig skille i perioden 1789-1862 var de strafferettslige reaksjonene på lovbrudd. Frihetsstraffer avløste for legemsstraffer på 1800-tallet. Det første tegnet på dette skillet var tyveriforordningen av 1789. Mildere straffer for tyveri ble nå innført, hvor førstegangs tyveri medførte tukthusstraff mellom to måneder og to år på tukthus. Opplysningstidens ideer hadde direkte innflytelse på denne endringen.

I samme periode endres synet på de arbeidsløse, også dette som et resultat av opplysningstidens filosofi. Det ble en økt forståelse for at arbeidsløshet kunne være ufrivillig som en følge av mangel på arbeidsplasser.

Synet på fattigdom og arbeidsløshet som et resultat av strukturelle årsaker ble imidlertid ikke toneangivende for 1800-tallet. Liberalismens ideologi førte med seg et syn på fattigdom og arbeidsløshet som et moralsk problem. For mye fattighjelp kunne medføre passive fattige som ikke strebet nok etter å skaffe seg et arbeid selv. Dette førte til at det skarpe skillet mellom verdige og uverdige fattige, som ble trukket i første halvdel av 1700-tallet, i stor grad ble videreført gjennom hele 1800-tallet. Dette kom til uttrykk i den nye fattigloven av 1845 som tilbød svært begrenset fattighjelp. Men mobiliteten til de fattige økte på 1800-tallet og årsaken var liberalisme. Dette stod i kontrast til 1700-tallet som forhindret mobilitet med en rekke bestemmelser, deriblant tjenestelovgivningen. På 1800-tallet var idealet et selvregulerende arbeidsliv som følge av en mer kapitalistisk tankegang. Dette førte til en oppmykning av hjemstavnreglene og tjenestelovgivningen. Sistnevnte ble opphevet i 1854.

Tyveriforordningen av 1789 markerte starten på en rekke nye strafferettslige vedtak. På 1800-tallet ble legemsstraffer opphevet og avløst av frihetsstraffer. I tillegg var det et mål i den nye kriminalloven av 1842 at det måtte være større samsvar mellom den kriminelle handlingen og straffeutmålingen. Tukthuset ble det naturlige valget som en følge av at færre ble dømt til slaveriene samt at diverse andre straffemetoder ble avvirket. Tukthuset ble imidlertid vurdert som lite egnet både i forhold til avskrekking og forbedring. Fengslene, etter inspirasjon fra USA ble vedtatt bygget, og disse skulle så fort som mulig erstatte tukthusene. Isolasjon ble viktigere enn straffearbeid.

Kapittel 3. En straffeanstalt for tyveridømte? Tendenser og endringer i innsettelsesgrunnlaget ved Kristiansand tukthus 1789-1862.

Hva slags straffepraksis ble ført ved Kristiansand tukthus i perioden 1789-1862? Var straffepraksisen ved tukthuset i disse årene i tråd med tukthusanordningen av 24. juli 1789? Kristiansand stift fikk sin anordning for tukthuset nesten et halvt århundre etter Akershus stift. Ga dette seg utslag i en endret målsetting for tukthusets funksjon?

Et av hovedmålene med den første tukthusanordningen i Norge av 1741, i Kristiania, var å komme betleriet og løsgjengeriet til livs. Anstalten hadde pedagogiske målsettinger. Det skulle ikke bare være en straffeanstalt, men også en forbedringsanstalt, for folk som førte et uønsket levesett. Det handlet om å få skikk på mennesker som myndighetene mente representerte et økonomisk, moralsk og ordensmessig problem. I særdeleshet gjaldt dette betlere, omstreifere og løsgjengere. Forskning har vist at straffepraksis ved Kristiania tukthus i stor grad var i tråd med anordningen.¹⁴⁹

I anordningen for Kristiansand tukthus var hovedmålet langt på vei den samme. I anordningen står det skrevet at landsdelen ble plaget av «modvillige arbeidsføre betlere» og at disse problemene skulle søkes løst ved opprettelsen av et nytt tukthus i Kristiansand stift. De pedagogiske målene om forbedring ved anstalten var imidlertid tonet ned. Fokuset var nå mer på straff og arbeid.¹⁵⁰

På slutten av 1700-tallet og videre utover 1800-tallet forsvinner likevel denne gruppen av betlere og løsgjengere i stor grad fra tukthuset, og erstattes med tyveridømte. Forrige kapittel viste at det forekom flere sosialpolitiske endringer utover 1800-tallet, som må antas og ha påvirket straffepraksis ved tukthusene både direkte og indirekte. Sentralt i denne sammenheng var tyveriforordningen av 1789, nedkriminalisering av sedelighetsforbrytelser, forbudet mot

¹⁴⁹ Slyngstad, 1994 s. 223-240.

¹⁵⁰ Wessel, 1843 s. 431-432.

legemsstraff i 1815, og ny kriminallov i 1842.¹⁵¹ I tillegg ble tukthuset i Kristiansand opprettet i en reformperiode hvor fattigdom ble satt i sammenheng med mangel på arbeid.¹⁵²

Kartleggingen av de dømte viser at tukthuset fra 1789-1862, i hovedsak, utviklet seg til å bli en straffeanstalt for tyveridømte. Tyveri dominerte innsettelsesgrunnlaget i hele perioden. Dette gjaldt for begge kjønn. Andre tendenser som utmerket seg i perioden var kjønnsfordelingen. Majoriteten av de dømte var menn. Dette skillet, mellom menn og kvinner, ble tydelig allerede på slutten av 1790-tallet og er gjennomgående i hele perioden.

Når det gjelder andre sakskategorier så ble flere idømt straffearbeid på tukthuset for grovere forbrytelser i de to siste periodene 1842-1844 og 1860-1862. Flere og nye sakskategorier kom til og straffeprosessen endret seg. Straffeutmålingen ble også utpreget lenger i de to siste periodene. Flere ble dømt til straffer lenger enn ett år. Dette gjaldt særlig for de mannlige innsatte, særlig i straffekategoriene tyveri og «annet» (mer om disse kategoriene kommer senere i kapittelet).

Løsgjengeri, betleri og leiermål, det vil si forbrytelser knyttet til «levesett og moral», var vanlig innsettelsesgrunnlag ved Kristiania tukthus på 1700-tallet. Disse utgjorde bare en marginal del av lovbruddene ved Kristiansand tukthus på 1800-tallet.

3.1 Anordning om fattigvesenet (1786) og tukthuset (1789) i Kristiansand stift.

Tiårene etter 1740 var en ganske livlig reformtid på det sosialpolitiske området. Akershus stift fikk ny anordning som regulerte og reviderte fattigforsorg allerede i 1741. Den første tukthusanordningen av 1741, i Kristiania, var ifølge Slyngstad, en ny kriminalisering av personer kategorisert som uverdige fattige, samt andre mennesker som førte et uønsket levesett.¹⁵³ Likevel skjedde det ingen endringer i fattigforsorgen i Kristiansand før på slutten av 1780-tallet. Den nye fattigdomslovgivningen, som ble initiert på Østlandet, var altså ikke landsomfattende, men den ble normgivende for lignende anordninger i landets øvrige stift:

¹⁵¹ Disse lovendringene er gjort rede for i kapittel 2 s. 28 og s. 32.

¹⁵² Seip, 1984 s. 38.

¹⁵³ Slyngstad, 1994 s. 229.

Bergen i 1755, Kristiansand 1786 og Trondheim i 1790.¹⁵⁴ Det har blitt påpekt at det antakeligvis var de ulike samfunnsforholdene, som hersket i de forskjellige landsdelene, som var årsaken til at anordningene kom på ulikt tidspunkt. I Østlandsområdet var fattigdomsproblemene størst.¹⁵⁵

Fattigvesenets oppgaver etter oppstarten i 1741 var blant annet å ta seg av foreldreløse barn og gamle som ikke kunne ta vare på seg selv. «Friske» betlere var derimot en utstøtt gruppe som ikke fortjente noen nåde og tukthuset var deres naturlige hjem. Pengene som skulle sørge for fattigforsorg kom vesentlig fra frivillige gaver og noen mulkt og avgifter. Fattigvesenet hadde ingen faste inntekter i form av fattigskatt e.l. Personer som ble idømt tukthusstraff i perioden fra 1760, og frem til et tukthus var på plass i Kristiansand, ble enten sendt til Bergen eller Kristiania.¹⁵⁶

På slutten av 1770-tallet og videre inn i 1780-årene, opplevde Kristiansand folketilvekst og høykonjunktur, som en følge av krig i Europa. Mens det var gode tider i byen var det derimot nød i distriktene omkring, og det ble stor innflytting til Kristiansand fra landdistriktene. Problemet med tigging ble stadig mer økende og etter hvert så stort at byens myndigheter, med stiftamtman og biskopen i spissen, måtte ta et krafttak for å få skikk på fattigstellet.¹⁵⁷

Dette resulterte i et kongebrev datert 5.mai 1786, som inneholdt generelle regler for ordningen av fattigstellet i hele stiftet, både i kjøpstedene og på landet. Prinsippet var at de fattige skulle nyte bidrag av det offentlige på det stedet hvor de hadde levd de siste to år. De fattige ble lemmer av fattigkassen og kunne kun løse seg ut ved å betale tilbake det de hadde brukt. Fattigvesenet i hele stiftet skulle administreres av en overkommisjon og alle de rette trengende skulle melde seg for denne kommisjonen.¹⁵⁸ I anordningen står følgende: "...saaledes at de rette Almisse Lemmer kunne nyde Deres Underholdning hvorved ørkesløse og lastefulle Mennesker borttage".¹⁵⁹ All tigging var forbudt.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Slyngstad, 1994 s. 39.

¹⁵⁵ Dyrvik m.fl., *Norge under eneveldet 1720-1800*. Bergen-Oslo-Tromsø, 1976 s. 102.

¹⁵⁶ Steen, 1941 s. 489-490.

¹⁵⁷ Steen, 1941 s. 489-490.

¹⁵⁸ Steen, 1941 s. 490.

¹⁵⁹ Wessel 1843 s. 251.

I kjølvannet av den nye anordningen, som regulerte fattigforsorg i stiftet, ble Kristiansand tukthus opprettet i 1789. I anordningen for Kristiansand tukthus av 24. juli 1789 står det skrevet at Kongen, allerede i 1786, hadde funnet det for godt at et tuktt- og manufakturhus skulle opprettes i Kristiansand stift. Dette fordi landet i stor utstrekning ble plaget av «..modvillige arbeidsføre betlere som ustraffet streifer omkring».¹⁶¹

Tukthuset ble grunnlagt i en forhenværende spinneskole tilhørende byens fattigvesen. Stiftsdireksjonen hadde den overordnede ledelse av institusjonen, mens en tukthusinspeksjon hadde ansvaret for det nærmere tilsynet. Tukthuset i Kristiansand omfattet hele stiftet, dvs. de nåværende Agder-fylkene, Rogaland og deler av Telemark. Institusjonen ble nedlagt i 1885.¹⁶²

Den gamle bygningen var ment å være et tuktt-, manufaktur- og arbeidshus, men det var fra 1796 blitt ett vanlig fengsel. Sverre Steen skriver: «der fangene ingen undervisning fikk, men bare utførte det simpleste arbeid med plukking av drev.»¹⁶³ Fangene levde i fellesskap i anstalten. Det vil si at de sov, spiste og arbeidet sammen. Etter en forordning av 1820 skulle menn og kvinner bo atskilt.¹⁶⁴

Huset var forfallent og på begynnelsen av 1800-tallet ble det snakk om å rive det ned, samtidig som tukthuset skulle endre sin funksjon. I Kristiansand ivret Stiftamtmann Moltke og biskop Peder Hansen, som begge var forkjempere for sosiale reformer, at det skulle opprettes et forbedringshus i Kristiansand. Hit skulle småforbrytere sendes, mens lemmene som satt inne på livstid for mer alvorlige lovbrudd, skulle sendes til Kristiania eller Bergen. I forbedringshuset skulle fangene undervises i spinning eller veving. Kongen samtykket til denne planen med forbehold om at alle tukthusfangene skulle sone der inntil videre.

¹⁶⁰ Steen, 1941 s. 490.

¹⁶¹ Wessel, 1843 s. 430.

¹⁶² Hauge, 1996 s. 176.

¹⁶³ Steen, 1941s. 448.

¹⁶⁴ Lunde, 1979 s. 36.

Et nytt hus ble bygget etter tegninger av løytnant Benoni Aubert i årene 1803-04.¹⁶⁵ «Det eneste 3-etasjers hus, den høieste og største bygning i byen, der aller først faller en for ankommende i øynene, er Tukthuset; hvilken giver den reisende en høy ide om tukten og justitien, men en lav idè om moraliteten i byen, når han ikke vet at huset er for det hele stift», skrev Nic. Wergeland ved et besøk i byen.¹⁶⁶

I anordningen for Kristiansand tukthus kommer hovedformålet med tukthuset klart frem i innledningen. Her står det at landet plages av motvillige arbeidsføre betlere. Disse skulle settes inn for å utføre straffearbeid på tukthuset. I paragraf 1 så står det videre at tukthuset skal: «..forebygge nød og ledigang i stiftet, såvel som de fra samme uadskillelige forbrytelser og motta de til offentlig arbeid».¹⁶⁷ Videre står det også at «andre» dømte forbrytere skulle sone sin straff der med offentlig arbeid. Det står ikke noen nærmere spesifisering av hva slags type lovbrudd dette dreide seg om.

Det kommer også til uttrykk i anordningen at det er statens plikt å gi arbeid til dem som ikke klarte å skaffe seg dette selv.¹⁶⁸ Sverre Steen påpeker at dette ansvaret, og den nye oppfatningen av fattige, førte til en økt påkjønning for fattigstellet, særlig i årene etter 1800.¹⁶⁹ I paragraf to så påpekes det at anstalten også bør ta i mot, de som vil jobbe for livets opphold frivillig, men at disse da skilles fra dømte forbrytere. For å få lov til å arbeide på tukthuset måtte en hel del kriterier oppfylles: attest fra en myndighetsperson på at arbeid var forsøkt skaffet, det var ikke lov å forlate stiftet på 4 år etter endt arbeid, ikke være Kristiansand by til byrde osv.

Totalt inneholder anordningen 13 paragrafer med en rekke bestemmelser omkring tukthusets funksjon og virke. De første omhandlet hvem som burde settes inn på tukthuset. Dernest var det bestemmelser vedrørende arbeidet som måtte innrettes etter det som var nyttige og lett omsettelige varer. Så var det regler for lemmenes oppførsel og moral. De skulle gjøre alt arbeid de ble pålagt. Hvis ikke kunne tukthusforstanderen straffe lemmene etter hvordan han

¹⁶⁵ Steen, 1941 s. 448

¹⁶⁶ Steen, 1941 s. 447.

¹⁶⁷ Wessel, 1843 s. 431.

¹⁶⁸ Wessel, 1843 s. 431.

¹⁶⁹ Steen, 1941 s. 491.

mente det var nødvendig. De siste bestemmelsene gikk på økonomi og administrasjon. Tukthuset skulle holde kostnadene nede, og kun en forstander skulle være ansatt og ha ansvaret for den daglige driften.¹⁷⁰

Anordningen for Kristiansand tukthus var mindre omfattende enn den som ble laget for Kristiania et halvt århundre tidligere. Det henger til dels sammen med at anordningen for fattigforsorg (1786) og anordning for tukthuset (1789) ble utformet hver for seg i Kristiansand stift. I Kristiania var det en og samme anordning som regulerte både fattigforsorg og bestemmelser for tukthuset (1741).

Kategoriseringen av de fattige, som verdige eller uverdige, var langt på vei den samme. Hovedintensjonen for begge tukthusene var å sette inn de mange løsgjengerne og betlerne som oppholdte seg i stiftet. Lediggang skulle forhindres og motvillige arbeidsføre skulle straffes.¹⁷¹ Det som imidlertid var annerledes i anordningen for Kristiansand, var at myndighetene gikk langt i å antyde at arbeid skulle garanteres av staten. Det ble derfor åpnet for frivillig innsettelse i tukthuset for de som trengte hjelp til underhold.¹⁷²

Angående bestemmelser om hvem som skulle inntas på tukthuset så var dette mer utførlig beskrevet i anordningen for Kristiania tukthus. Bestemmelsene var i hovedsak rettet mot betlere og løsgjengere, men her fremkom det også mer spesifikt hvilke andre lovbrudd som resulterte i tukthusstraff. Dette gjaldt blant annet ulydige tjenestefolk, sedelighetsforbrytelser, gjenstridige barn osv.¹⁷³ I Kristiansand var det først og fremst betleri og løsgjengeri som var spesifikt omtalt. Ut over det står det i anordningen «dømte Forbrydere» som en samlebetegnelse for alle andre lovbrudd som i visse tilfeller kvalifiserte til tukthusstraff.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Wessel, 1941 s. 431-434.

¹⁷¹ Wessel, 1843 s. 431 og Slyngstad 1994, s. 41.

¹⁷² Wessel, 1843 s. 431.

¹⁷³ Slyngstad, 1994 s. 48.

¹⁷⁴ Wessel, 1843 s. 431.

3.2 Innsettelsesgrunnlaget og begrunnelse for kategorisering av lovbruddene

Hva som er kriminelle handlinger endres over tid og påvirkes av både samfunnsmessige og ideologiske forhold.¹⁷⁵ Også myndighetenes interesse og kapasitet til å håndheve lovgivningen vil variere. Som nevnt så ble en rekke sedelighetsforbrytelser, blant annet leiermål, nedkriminalisert på slutten av 1700-tallet. Dette skyldes både mer liberale holdninger i forhold til folks privatliv, og kapasitetsproblemer som følge av tyveriforordningen.¹⁷⁶ Straffekategoriene som befant seg på tukthuset, og hvilken størrelse disse hadde, sier mye om hvordan myndighetene prioriterte i valget av hvem de ønsket å sette inn på anstalten.¹⁷⁷

For å begrense antall variabler i min undersøkelse har jeg valgt å slå sammen nært beslektede forbrytelser. Siden det ikke var helt klart på forhånd hva slags type lovbrudd som ble straffet med tukthus i gjeldende periode, har kategoriene blitt til i tråd med det som var vanlig innsettelsesgrunnlag tidligere på 1700-tallet. På denne måten vil eventuelle endringer i tukthusets funksjon og straffep praksis på 1800-tallet komme tydeligere frem (endringer i forhold til Kristiania tukthus).

Betleri, omstreiferi og løsgjengeri er en opplagt kategori. Dette var tukthusets primære oppgave i 1741. Ønsket om å kontrollere denne gruppen er også tydelig formulert i anordningen for Kristiansand tukthus. Forskning som omhandler 1700-tallet har også vist at sedelighetsforbrytelser, tyveri og «dårlig moral» ofte ble straffet med tukthus. Disse er derfor også tatt med som egne straffekategorier. Særlig tyveri er en viktig kategori fordi tyveriforordningen markerer et skille som påvirket rekrutteringen til tukthuset.¹⁷⁸ I tillegg har en kategori fått betegnelsen «annet». I denne har det vært mulig å fange opp forbrytelser som ikke faller inn under straffekategoriene som var mest vanlig på 1700-tallet, men likevel ble straffet med tukthus utover i perioden.

¹⁷⁵ Hauge, 1996 s. 16.

¹⁷⁶ Hals, 2010 s. 80-81.

¹⁷⁷ Slyngstad, 1994 s. 223.

¹⁷⁸ Midre, 1990 s. 73.

Gjennom tukthusanordningen for Kristiansand har det vært mulig å se hva som egentlig var hovedformålet med tukthusets opprettelse og ut ifra dette kan et bilde tegnes av hvilke problemer myndighetene ville komme til livs. Fulgte tukthuset sin anordning? Hvilke mennesker ble plassert på anstalten? Menneskene i Kristiansand tukthus som trer frem i denne undersøkelsen er plassert i fire hovedkategorier basert på innsettelsesgrunlaget.

1) Løsgjengeri, omstreiferi og betleri.

Å bli dømt på grunnlag av slik type forbrytelse må ses på å være en «ny» type lovbrudd som vokste frem samtidig med opprettelsen av det første tukthuset i Kristiania i 1741. Her skjer det en skjerpelse av rettsforfølgelsen av denne type saker på 1700-tallet.¹⁷⁹ Og det er mennesker dømt for disse lovbruddene som utgjorde majoriteten av dømte på Kristiania tukthus på midten av 1700-tallet. Dette var personer som var pågrepet enten fordi de gikk omkring og tiggert, eller var løsgjengere uten pass eller tjeneste.

Slyngstad har problematisert og drøftet definisjonen av innholdet i disse tre begrepene. Hun peker på at løsgjengere og tiggere er begreper som ofte blir brukt om hverandre. Avstanden mellom en betler og løsgjenger var ikke så stor, men ofte kunne en «betler» i perioder ta seg sesong- og dagarbeid og på den måten komme ut av uføre i en lenger eller kortere periode.¹⁸⁰

Det fremkommer også i fangeprotokollene fra Kristiansand at skillelinjene er uklare og vanskelig å få tak i. En mann, Peder Pedersen Holm, ble i 1794, dømt av Nedenes Sorenskriveri for både løsgjengeri og omstreiferi. For dette måtte han sone så lenge tukthuskommisjonen fant det for godt.¹⁸¹ Det er nærliggende å tolke dette som at han ble dømt både for å streife omkring samtidig som han hadde en umoralsk livsførsel. Kildematerialet fra Kristiansand viser at betleri ofte ble koblet til enten omstreiferi eller løsgjengeri.¹⁸² Betleri, løsgjengeri og omstreiferi er derfor slått sammen til en kategori fordi det ikke er vesensforskjell mellom disse begrepene.

¹⁷⁹ Slyngstad, 1994 s. 58.

¹⁸⁰ Slyngstad, 1994 s. 181.

¹⁸¹ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836. Sak nr.53.

¹⁸² Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836.

Rettsprosedyren for denne gruppen skulle føres på ordinære bygdeting. Kom derimot saken opp på et ugunstig tidspunkt med hensyn til neste ordinære ting, skulle tiltalte føres til sorenskriveren fordi det ble ansett for kostbart å underholde de tiltalte. På samme måte var det byfogdene i byene som skulle dømme. Dommene var inapellbare. Straffen ble ikke tidfestet, dette ble gjort av tukthuskommisjonen når den dømte ankom tukthuset.¹⁸³

2) Sedelighetsforbrytelser

Denne kategorien dekker forbrytelser som i samtiden ble betegnet som usedelig livsførsel. Dette gjaldt hor, leiermål, løsaktighet, blodskam og sodomi. Tidligere i oppgaven er det blitt påpekt at forskning har vist at antall dømte for sedelighetsforbrytelser sank mot slutten av 1700-tallet. I denne perioden ble noen av disse forbrytelsene nedkriminalisert og det ble gjort flere lovendringer.¹⁸⁴

I anordningen for Kristiansand, står det heller ingenting om at forbrytelser av denne art, skulle straffes med arbeid i tukthuset. Dette står i kontrast til anordningen for Kristiania tukthus (1741) hvor både «løsaktige» kvinner med uekte barn skulle straffes med pisking og arbeid i tukthuset. Kvinner som satte seg i en situasjon hvor de fikk tre barn utenfor ekteskapet skulle sone i 8 år.¹⁸⁵ Slyngstad har vist at leiermål, var den største kategorien innenfor denne type forbrytelser, og kvinner var de som oftest ble dømt. Lovgivningen for leiermål ble strengt håndhevet på 1700-tallet. I 1734, kom en forordning som fikk store konsekvenser for kvinner som hadde fått uekte barn, i denne ble de nærmest eneansvarlig for leiermålet og mistet alle sine rettigheter ovenfor barnefaren.¹⁸⁶ Leiermål ble avkriminalisert i 1812.¹⁸⁷

På slutten av 1700-tallet, er det påvist en betydelig nedgang i antall dømte for leiermål, ved Kristiania tukthus. Dette skyldtes ikke bare en liberalisering av sedelighetsforbrytelser, men også at tyveriforordningen av 1789 førte til kapasitetsproblemer.¹⁸⁸ Når det er sagt, så ble enkelte dømt for «usedelig» livsførsel også ved Kristiansand tukthus på 1800-tallet. Det står i

¹⁸³ Slyngstad, 1994 s. 51.

¹⁸⁴ Se kapittel 2 s.27-28.

¹⁸⁵ Daa, 1908 s. 121.

¹⁸⁶ Slyngstad, 1994 s. 86-87.

¹⁸⁷ Hauge, 1996 s. 120.

¹⁸⁸ Hals, 2010 s. 80.

anordningen for Kristiansand at også andre dømte forbrytere, tillegg til løsgjengere og betlere, skulle sone sin straff der. Dette åpnet for blant annet sedelighetsdømte, men det bekrefter at myndighetene ikke i like stor grad var opptatt av denne type forbrytelser når det ikke er nevnt og heller ikke utmerker seg som innsettelsesgrunnlag.

Jeg har valgt å plassere «barnefødsel i dølgsmål» i denne kategorien, selv om dette også i visse tilfeller kunne karakteriseres som en voldsforbrytelse. Å drepe et nyfødt barn medførte dødsstraff, men i mange tilfeller ble disse straffene omgjort til livstidsstraff på tukthus. I de tilfeller hvor barnet var blitt reddet førte dette til formildende omstendigheter i straffeutmålingen.¹⁸⁹

I fangeprotokollene fra Kristiansand står det i de fleste tilfeller hva slags sedelighetsforbrytelse den dømte hadde gjort seg skyldig i. Beskrivelsen i protokollene er ganske utførlige som i disse eksemplene: I 1843 ble enkemann og dagarbeider Thor Jonssen Midbø dømt til 1 års straffearbeid på tukthuset for blodskam.¹⁹⁰ Året etter ble Ole Andersen Egelund dømt til 6 måneders straff for å ha levet som ektefolk med Kari Rasmusdatter.¹⁹¹ Et annet eksempel er Kari Olsdotter som ble dømt til tukthusstraff i 1789 for å ha begått leiermål med sin søsters mann.¹⁹²

3) Tyveri

Tukthuset i Kristiansand ble opprettet samme år som straffebestemmelsene for tyveri ble endret med en ny forordning av 1789. I tukthusets anordning står det ikke noe spesielt om tyveriforbrytelser annet enn at forbrytere skal idømmes tukthusstraff i visse tilfeller.¹⁹³ I den nye tyveriforordningen kom det derimot nærmere bestemmelser om at tukthusstraff avløste for legemsstraff i tyveridommer avhengig av tyveriets karakter.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Hals, 2010 s. 61-62.

¹⁹⁰ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll innkomne fanger 1836-1854.

¹⁹¹ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll innkomne fanger 1836-1854.

¹⁹² Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll innkomne fanger 1789-1835. Fange nr. 120.

¹⁹³ Wessel, 1843 s. 431.

¹⁹⁴ Denne lovendringen og de nye straffebestemmelsene er blitt gjort rede for i kapittel 2 s. 28.

Majoriteten av de dømte ved Kristiansand tukthus satt inne for tyveri, både kvinner og menn. Tyverienes karakter er det i motsetning til de andre sakskategoriene, vanskeligere å få tak på. Tyveriene blir i liten grad nærmere spesifisert i fangeprotokollene. Betegnelser som «smaat tyveri», «simpelt tyveri», andre- og tredjegangs tyveri gir et visst innsyn i tyveriomfanget, men ofte så står det bare «dømt for tyveri», uten nærmere spesifisering. Førstegangs simpelt tyveri skulle etter tyveriforordningen av 1789 straffes med mellom to måneder og to år på tukthus. En rekke omstendigheter skulle tas med i betraktningen om straffeutmåling, blant annet verdien på det som ble stjålet.¹⁹⁵

I Christian 5.s norske lov står en rekke beskrivelser av hva som betegner alvorlighetsgraden på tyveriet men ikke noe konkret hva som utgjør simpelt tyveri. Det er verdien på det som er stjålet som utgjorde straffegrunnlaget. For å sette et lite tyveri i perspektiv så var et eksempel på grovt tyveri dette: «Befindis nogen med stort Tyveri, saasom Hest, Hoppe, Stud, Koe, eller andet, som kand være tyve Lod Sølvs Værd, og hand ej dermed tilforn er befunden, da bør hand at kagstrygis, og have Tyvsmerke paa sin Pande.»¹⁹⁶

I forordningen stod det også at andregangs simpelt tyveri skulle straffes med festningsarbeid for menn og tukthus for kvinner i 3-5 år. Tredjegangs tyveri skulle straffes på livstid.¹⁹⁷ Disse straffebestemmelsene ble ikke fulgt konsekvent. Mange menn ble innsatt på tukthuset både for andregangs tyveri, også i de to første periodene, før ny kriminallov av 1842 førte til ytterligere reduksjon i straffeutmålingen for tyveri.

Straffeutmålingen sier derfor noe om omfanget av tyveriet. Det kan selvfølgelig ikke brukes ukritisk. I 1801 ble tre personer dømt til straffarbeid med ulik straffelengde på tukthuset for henholdsvis andregangs tyveri og «bare tyveri». Steivor Strømme ble i en alder av 29 år dømt til ett års straffarbeid på tukthuset for andregangs begått tyveri. Thomas Jonssen Højaaven på 19 år ble idømt 3 års straffarbeid for samme type lovbrudd. Mens Erik Knudsen på 25 år ble idømt kun 3 måneders tukthusarbeid for kun tyveri.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Crone, 2011 s. 30.

¹⁹⁶ Christian 5s. Norske lov lest på:

http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_06_17.html

¹⁹⁷ Hauge, 1996 s. 146.

¹⁹⁸ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll innkomne fanger 1789-1835. Fange nr. 177,178 og 180.

Domsakter kunne vært brukt for å belyse de enkelte forbrytelsene i enda større grad. Eksempelvis så er Ingeborg Jonsdotter dømt for «smaatt tyveri» og for dette måtte hun sone to måneder i tukthuset i 1791.¹⁹⁹ Domsakten hennes viser at dette tyveriet dreide seg om å ha stjålet fra Kiøbmand Kallevig.²⁰⁰ Det ville vært mulig å lære mer om forbrytelsenes karakter og myndighetens reaksjoner mot dem, hvis også domsaktene knyttet til de ulike lovbruddene hadde blitt analysert. Domsaktene kunne i større grad fortalt mer om de dømte. En avgrensning har likevel vært nødvendig. Å gå igjennom fangeprotokollene har vært en krevende nok prosess i seg selv.

4) Kategorien «annet».

Fordi denne oppgaven strekker seg over en lang tidsperiode er kategoriene blitt begrenset til fire hovedkategorier. Kategoriseringen er inspirert at Anders Daa som også opererte med en lang tidsperiode for sin undersøkelse nedtegnet i 1908.²⁰¹ En slik relativt grov kategorisering er blitt kritisert av Slyngstad for å miste verdifulle nyanser.²⁰² I denne oppgaven er målsettingen å avdekke tendenser i straffepraksis over en lengre periode. En slik grovere kategorisering er derfor dekkende nok til å løse oppgavens problemstilling. Å gå i dybden av hver enkelt forbrytelse og forklare eventuelle avvik er absolutt interessant, men i så fall er dette grunnlag for videre forskning, med andre innfallsvinkler, enn den som er brukt i denne oppgaven.

«Annet» kategorien favner derfor et bredt spekter av forbrytelser. I 1796 ble 13 år gamle Tønnes Knutsen dømt til 4 ukers straffearbeid på Kristiansand tukthus for «ulømlig oppførsel». Mer alvorlig var dommen til Torborg Knudsdatter på 17 år, som i 1797 ble dømt til livstid på tukthuset for mordbrann.²⁰³ I 1862 ble Jørgen Bjørnsen Oustad på 25 år dømt for legemsfornærmelse for overfall på en kvinne og hennes barn. For dette ble han dømt til 8 måneders straffearbeid på tukthuset.²⁰⁴

¹⁹⁹ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836. Fange nr. 24.

²⁰⁰ Kristiansand tukthus: Domsakt 001, sak nr. 24.

²⁰¹ Daa, 1908. Passim.

²⁰² Slyngstad, 1994 s. 2-3.

²⁰³ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836. Fange nr. 74 og 111.

²⁰⁴ Kristiansand tukthus: Inkomne fanger 1860-1871.

«Annet» kategorien favner alt fra voldsforbrytelser til ulydighet og dårlig oppførsel. Den er egnet til å fange opp hva som eventuelt endres i straffepraksis. Hva forsvinner og hva kommer til av forbrytelser, som igjen kan si noe om hvem som ble satt inn på tukthuset i perioden. Jeg må presisere at hvis det hadde vært slik at noen lovbrudd forekom svært ofte ville det vært naturlig å skille ut en kategori til. Dette var imidlertid ikke tilfellet.

3.3 Hvem ble satt inn på tukthuset og hvor lenge måtte de sone for de ulike forbrytelsene?

Kristiansand tukthus var en institusjon der ulike mennesker ble samlet fordi de hadde begått et lovbrudd. Flere var også gjengangere og satt inne i flere omganger. I denne oppgaven telles antall saker og ikke antall mennesker som ble dømt. Noen var idømt straff på kun et par uker, andre måtte sone på livstid. Aldersspennet var stort og begge kjønn sonet sammen. Den yngste tukthusfangen som fremkommer i kildematerialet var, Fridrik Vilhelm på 10 år som måtte sone 2 uker i tukthuset for forsømmelse av skolen.²⁰⁵

Som tidligere nevnt er sakene kategorisert ut ifra det som var påtenkt som tukthusets primære oppgave. Straffeutmåling er en annen viktig kategori. Denne er med på å kartlegge reaksjonene mot de forbrytelser som ble begått. I tillegg så er de dømte fordelt på alder og kjønn. I det påfølgende vil en oversikt over de tukthusdømte i de utvalgte periodene bli presentert. Funnene vil bli presentert tematisk, slik at tendensene for perioden under ett kommer tydeligere frem.

3.3.1 Antall innsatte og kjønn.

Tilsammen er 803 forskjellige tukthusdommer registrert. Disse er fordelt på 4 ulike perioder i tidsrommet 1789-1862. Tukthusets anordning må sies å ha rettet seg primært mot samfunnets lavere klasser og mot de fattige. Hovedintensjonen formulert i 1789 var å sette inn løsgjengere og betlere som gikk ustraffet omkring, samt andre dømte forbrytere.

²⁰⁵ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836. Sak nr. 160.

Tabell 1 Antall innsatte lemmer ved Kristiansand tukthus

Periode	Kvinner	Menn	Totalt
1789-1801	68	112	180
1815-1817	47	125	172
1842-1844	69	188	257
1860-1862	36	156	192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836, Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871

Det var færrest innsatte per år i den første perioden fra 1789-1801. For deretter å ha en tydelig topp i 1842-1844, for deretter å gå noe ned igjen i siste periode. Økningen i antall fanger fra den første til den andre perioden var markant fra 180 innsatte over en 12 års periode til 172 innsatte over tre år fra 1815-1817.²⁰⁶ Dette kan ses i sammenheng med at et nytt tukthus ble oppført i 1804 som hadde større kapasitet.²⁰⁷ Det er også en stor endring i kjønnsfordelingen, fra å være like mange kvinner og menn fra 1789-1795²⁰⁸, økte innsatte menn kraftig utover i perioden. Dette står i kontrast til situasjonen i Kristiania tukthus. Mellom 1745-1789 var det tydelig kvinnedominans.²⁰⁹

Hvilke lovbrudd hadde disse menneskene gjort seg skyldig i? Var noen forbrytelser mer vanlig for menn enn for kvinner? Og hvilke endringer skjedde gjennom perioden? Neste del vil gå nærmere inn på sakskategoriene og fordelingen på kjønn, alder og straffeutmåling.

3.3.2. De dømte for tyveri og straffeutmåling

Majoriteten av menneskene på tukthuset satt inne fordi de hadde begått tyveri. I tillegg så kommer nært beslektede forbrytelser som røveri, heleri, bedrageri og forfalskning. Disse tre siste kommer inn under kategorien «annet» og vil bli gjort mer rede for senere i denne oversikten.

Der hvor hjemsted er oppgitt virker det som om tyveridømte kom fra hele stiftet. De ble ofte dømt på sitt hjemsted og sendt inn til tukthuset for å sone sin straff. Yrke er heller ikke oppgitt for alle tyveridømte, men tendensen er at dette var mennesker fra det aller laveste

²⁰⁶ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836, 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

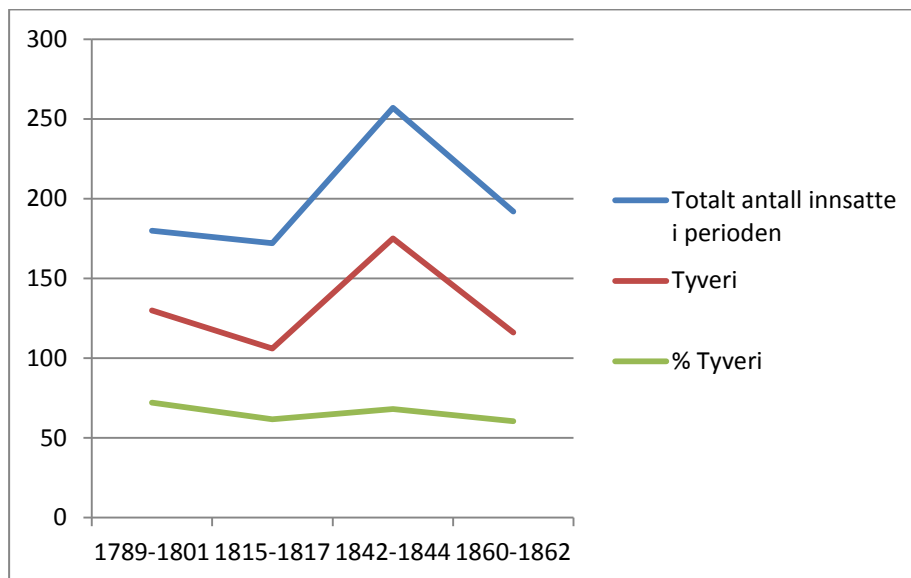
²⁰⁷ Steen, 1941 s. 448.

²⁰⁸ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836.

²⁰⁹ Slyngstad, 1994 s. 56 og Midré s. 75.

sosiale sjiktet. Der hvor yrkene er nedtegnet i fangeprotokollen kommer det frem at mange av de mannlige tyvene livnærte seg som dagarbeidere, matroser, soldater og bondedrenger. I mange tilfeller var de også ugifte. For kvinnene, der hvor det er oppgitt, så var disse ofte tjenestepiker og bondepiker.²¹⁰

Figur 1: Antall tyveridømte

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

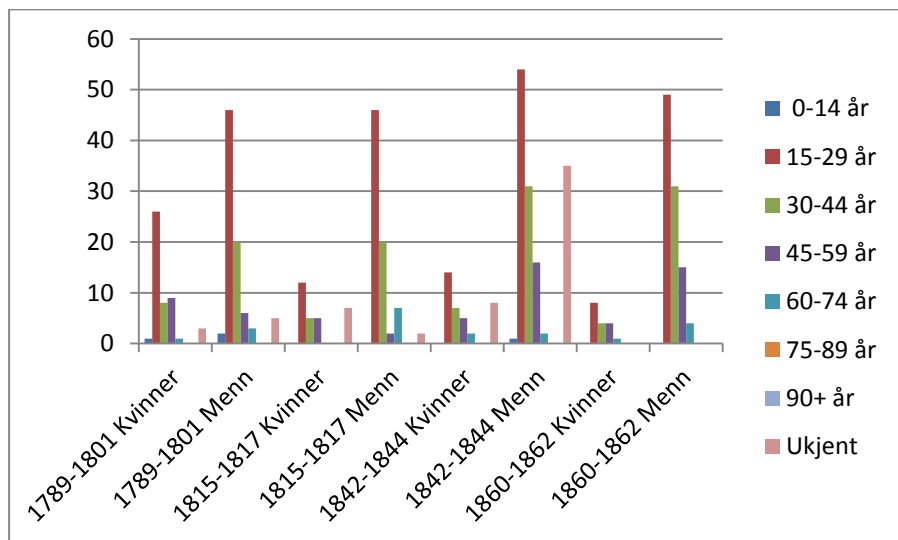
Den største straffekategorien ved tukthuset var tyveri. Denne tendensen var vedvarende i tidsrommet for min undersøkelse. Tallene var relativt stabile og ca. 60 % til 70 % av de totalt antall innsatte i alle fire periodene ble dømt for tyveriforbrytelser.²¹¹ I Kristiania og Trondheim er innsettelsesgrunnlaget kartlagt frem til 1810. Også ved disse anstaltene var dømte tyver i flertall fra ca. 1790.²¹²

²¹⁰ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1789-1836, 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871. Jeg har ikke laget noen statistisk oversikt over dette. Opplysningene fremkommer sporadisk i fangeprotokollene. Av 802 saker så er det ofte nok til å gi et inntrykk av situasjonen.

²¹¹ Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836, 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

²¹² Daa, 1908 s. 142 og Midré, s. 75.

Figur 2: Antall tyveridømte i forhold til alder og kjønn

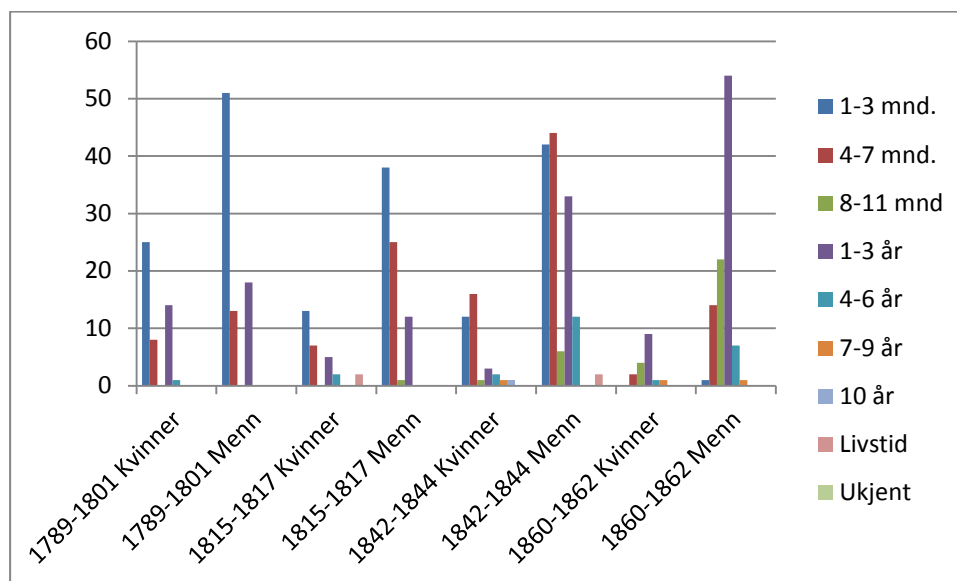
Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Likt for begge kjønnene var at majoriteten satt inne for tyveriforbrytelser, men langt flere menn enn kvinner ble dømt for dette. De dømte ved tukthuset i Kristiansand var i hovedsak i alderen 15-44 år med tyngdepunktet mellom 20-40 år for begge kjønn. En tilsvarende undersøkelse gjort i Trondheim viser at også her var flesteparten av de dømte for tyveri mellom 20 og 30 år (dette gjelder kun perioden 1789-1814)²¹³.

I perioden 1842-1844 er det et visst antall hvor alder er ukjent dvs. ikke oppført i fangeprotokollen. I den siste perioden 1860-1862 synker belegget noe på tukthuset i forhold til forrige periode. Tyveri var fortsatt den mest dominerende forbrytelsen 99 av 156 menn og 17 av 36 kvinner ble dømt for dette.

²¹³ Midré, 1990 s. 75.

Figur 3: Antall tyveridømte, kjønn og straffeutmåling

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Straffeutmålingen for tyveri i den første tidsperioden tilsier at det dreide seg om simpelt (eller smått) førstegangs tyveri og det kommer også delvis til uttrykk i kildematerialet. Straffeutmålingen for de fleste kvinnene begrenset seg til et par måneder. I 1789 ble Anne Kristine Andersdatter på 19 år dømt for å ha begått «smaat tyveri». For dette ble hun dømt 2 måneders straffearbeid i tukthuset.²¹⁴ I 1791 ble Gunille Mikkelsdotter, 20 år, dømt for å ha stjålet smått inventar hos husmand Ole Hansen Ødegården. For dette måtte hun sone 6 måneder i tukthuset.²¹⁵ Kort straffeutmåling gjaldt i stor grad for mennene også, men her var noen flere dømt til 1-3 års fengsel.

Også i den neste perioden fra 1815-1817 var korte straffer mest vanlig, men strengere straffer ble gitt. 12 menn og 7 kvinner ble dømt til flere års straffearbeid. To kvinner ble også dømt til livstid for tredjegangs tyveri.²¹⁶ I utgangspunktet skulle bare førstegangs simpelt tyveri medføre tukthusstraff for menn. Grovere tyveriforbrytelser og andregangs- og tredjegangs tyveri skulle straffes med festningsarbeid. Kvinnene skulle til tukthuset uansett. Kildematerialet viser at i praksis kom mange menn dømt for både andre- og tredjegangs tyveri til tukthuset.

²¹⁴ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll inkomne fanger 1789-1835. Fange nr. 17.

²¹⁵ Kristiansand tukthus: Domsakt 001, sak nr. 24 og 25.

²¹⁶ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll inkomne fanger 1789-1835.

Perioden 1842-1844 har flest antall innsatte, 257 personer fordelt på 188 menn og 69 kvinner. Litt over halvparten av kvinnene var dømt for tyveri, mens ca. 2/3 av mennene var dømt for det samme. Det som er særlig interessant i denne perioden er straffeutmålingene som ble gitt. For mennene sin del er det her et skille hvor flere har fått lenger dommer enn det som har vært vanlig i de foregående periodene. Av 139 menn dømt for tyveri har 33 fått fra 1-3 års straff, 12 4-6 års straff og 2 har fått livstid. Dette viser at både grovere tyveriforbrytelser og andre- og tredjegangs forbrytelser begått av menn nå oftere ble straffet med frihetsberøvelse i tukthus. For kvinnene sin del var fortsatt forbrytelsene mindre alvorlige, og de fleste ble idømt straff under ett år.

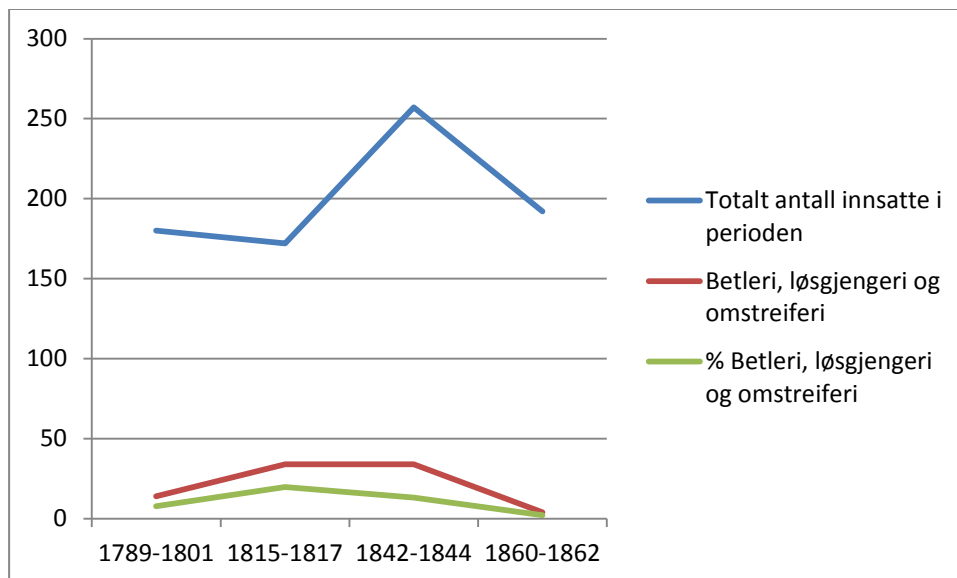
I den siste perioden synker belegget noe på tukthuset i forhold til forrige periode. Tyveri var fortsatt den mest dominerende forbrytelsen, 99 av 156 menn og 17 av 36 kvinner er dømt for dette. Straffeutmålingen for tyveridommer ble nå lenger for menn, 62 av dommene var på over ett år. Det samme er tendensen for kvinnens del også de er straffet lenger for tyveriforbrytelser i denne perioden. 11 av 17 kvinner satt i mer enn ett år.

3.3.3 De dømte for betleri, løsgjengeri og omstreiferi og straffeutmåling

Tukthusets opprettelse i Norge var først og fremst for å komme betleriet og løsgjengeriet til livs. Forskning som omhandler den første tiden etter opprettelsen av det første tukthuset i Kristiania 1741, viser at «løse folk» utgjorde den største gruppen.²¹⁷ I anordningen for Kristiansand i 1789 ble det også slått fast at denne gruppen med uvillige arbeidsføre og tiggere hørte hjemme på tukthuset. Min undersøkelse viser at denne gruppen mer eller mindre forsvant på 1800-tallet.

²¹⁷ Daa, 1908 og Slyngstad, 1994. Passim.

Figur 4: Antall dømte på grunnlag av betleri, løsgjengeri og omstreiferi

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

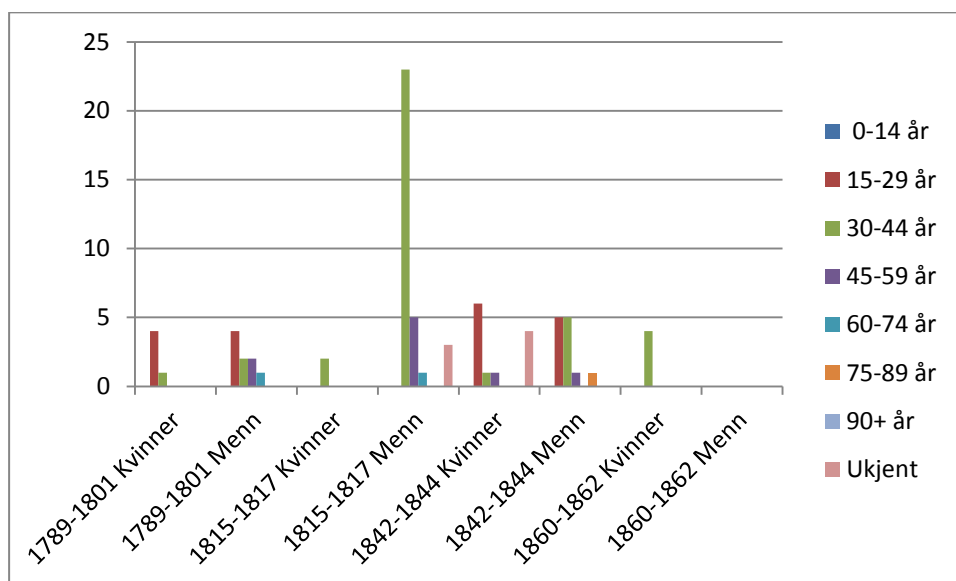
I figuren fremkommer det at andelen av innsatte som var dømt på grunnlag av betleri, løsgjengeri og omstreiferi utgjorde en marginal andel av tukthusets belegg, helt fra oppstarten i 1789, og frem til undersøkelsens slutt punkt i 1862. Lovbruddene var likevel representert gjennom hele perioden. Det som fremkommer av kildematerialet er at denne gruppen av dømte tilhører det samme sosiale sjiktet som de tyveridømte, og de kom fra hele stiftet. Menneskene som betlet og streifet omkring var fattige mennesker uten et fast utkomme.²¹⁸

I perioden 1741-1763 var nær halvparten av de innsatte ved Kristiania tukthus innsatt på grunnlag av betleri, løsgjengeri og omstreiferi.²¹⁹ Det er tydelig at straffepraksis i forhold til denne gruppen ble endret på 1800-tallet.

²¹⁸ Kristiansand tukthus: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836, 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

²¹⁹ Slyngstad, 1994 s. 179.

Figur 5: Antall dømte for betleri, løsgjengeri, omstreiferi i forhold til kjønn og alder

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Flere menn enn kvinner ble dømt for løsgjengeri i den første perioden 1789-1801. Ingen ble dømt på grunnlag av betleri. Majoriteten av de dømte, både menn og kvinner, var i alderen 15-44 år.

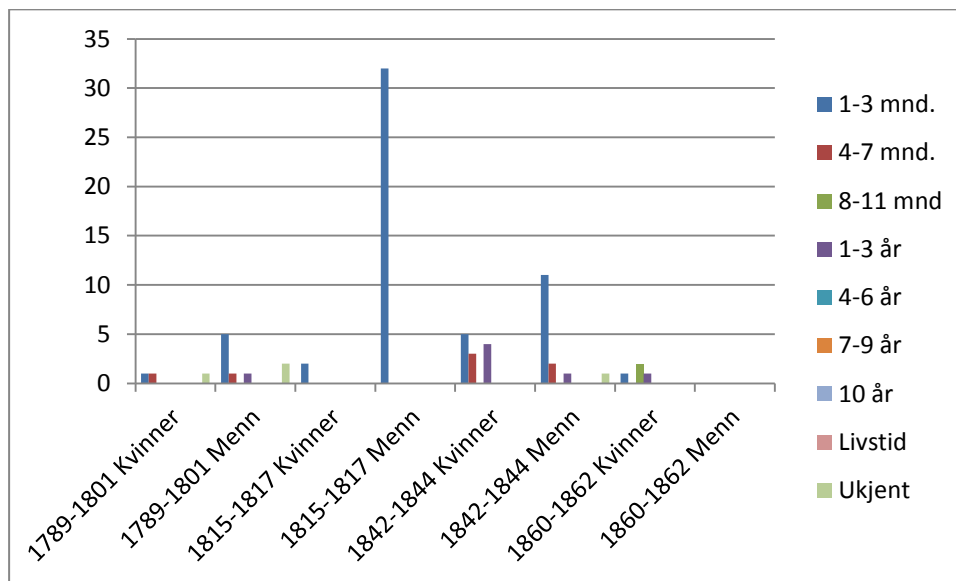
I den neste perioden fra 1815-1817 skjedde det et avvik hvor så mange som totalt 30 menn i mot ingen kvinner ble dømt for løsgjengeri. Dette avviket kan dels forklares med at så mange som 10 menn ble arrestert og dømt samtidig av Østre Råbyggelaget sorenskriveri i 1817. De ble alle 10 arrestert av lensmann Svend Tvedt.²²⁰ I juni samme år ble det tatt 8 menn samtidig, også dømt i Østre Råbyggelaget.²²¹ Kun to personer, begge menn, ble dømt for betleri i perioden. I neste periode fra 1840-1842 er flere, både kvinner og menn, dømt for betleri enn de foregående periodene. Det er også i denne perioden dømt personer for løsgjengeri. For mennenes del er det derimot en betydelig nedgang fra forrige periode, fra 30 til 6 personer.

Kvinnene er fortsatt representert i denne saks-kategorien i siste periode, fra 1860-1862, hvor en er dømt for betleri og tre for løsgjengeri. Ingen menn er dømt for brudd på disse lovene i den siste perioden.

²²⁰ Kristiansand tukthus: Hb-0010. Domsakt nr. 741-830 sak nr. 749-759.

²²¹ Kristiansand tukthus: Hb-0010. Domsakt nr. 741-830 sak nr. 768-775.

Figur 6: Antall dømte og straffeutmåling for betleri, løsgjengeri, omstreiferi

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Straffeutmålingen for betleri, løsgjengeri og omstreiferi var gjennomgående ganske lav gjennom hele perioden. De 30 mennene som ble satt inn for løsgjengeri i perioden 1815-1817 ble alle idømt kortere straff på 1-3 måneder.²²² Kun to personer, begge menn, ble dømt for betleri i perioden. Begge med kort straff på 1-3 måneder. Straffene var gjennomgående lave også for kvinnene som ble dømt for dette.²²³

I 1842-1844 ble derimot 4 kvinner og 1 mann idømt straff på 1-3 år. Dette var en hard straffeutmåling. Flere, både kvinner og menn, var også i denne perioden dømt for betleri enn de foregående periodene. De det gjaldt ble idømt korte straffer fra 1-3 måneder. 4 kvinner dømt for løsgjengeri i perioden fikk harde dommer med flere år i tukthuset.

Straffeutmålingene ved tilsvarende lovbrudd på 1700-tallet var også gjennomgående lave, eksempelvis satt 76 % av de dømte for betleri under ett år på anstalten i perioden 1741-63.²²⁴

²²² Se fotnote 213 og saken er omtalt på foregående side.

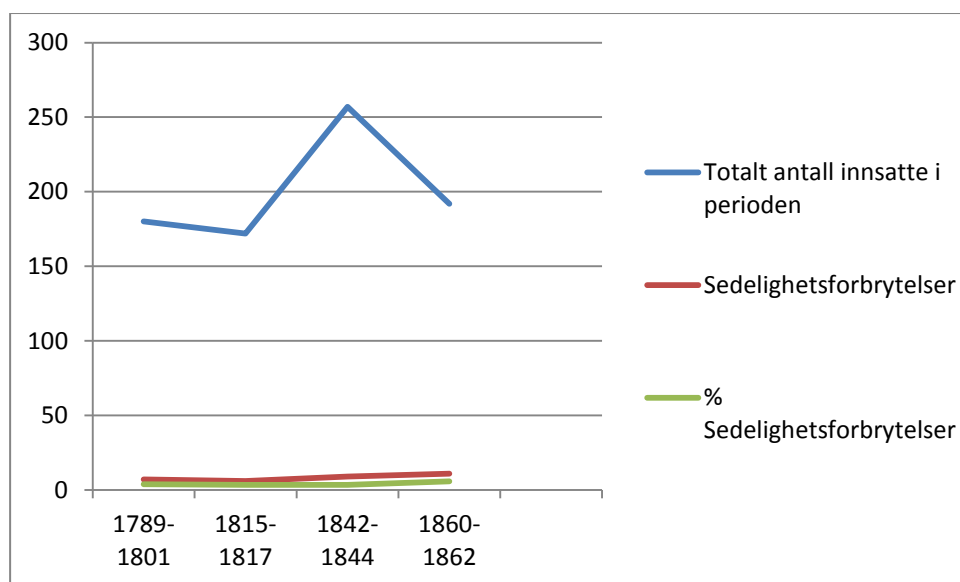
²²³ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll innkomne fanger 1789-1835.

²²⁴ Slyngstad, 1994 s. 208.

3.3.4 Dømte for sedelighetsforbrytelser og straffeutmåling

Få mennesker satt inne på tukthuset for denne type forbrytelser i perioden 1789-1862. Leiermål var den av sedelighetssakene som var mest utbredt og utgjorde en ganske stor straffekategori på 1700-tallet. Denne forbrytelsen ble imidlertid avkriminalisert i 1812.²²⁵

Figur 7: Antall sedelighetsdømte

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Svært få er dømt og tallene holder seg stabilt lave gjennom hele perioden. Det som kan kalles usedelig livsførsel utgjorde bare 4-5 % av det totale belegget på tukthuset. Denne straffekategorien inneholder blant annet forbrytelser som blodskam, løsaktighet, hor og sodomi. Jeg har funnet dømte for alle disse forbrytelsene i kildemateriale, men slike lovbrudd utgjorde en svært liten andel av de dømte i tukthuset.

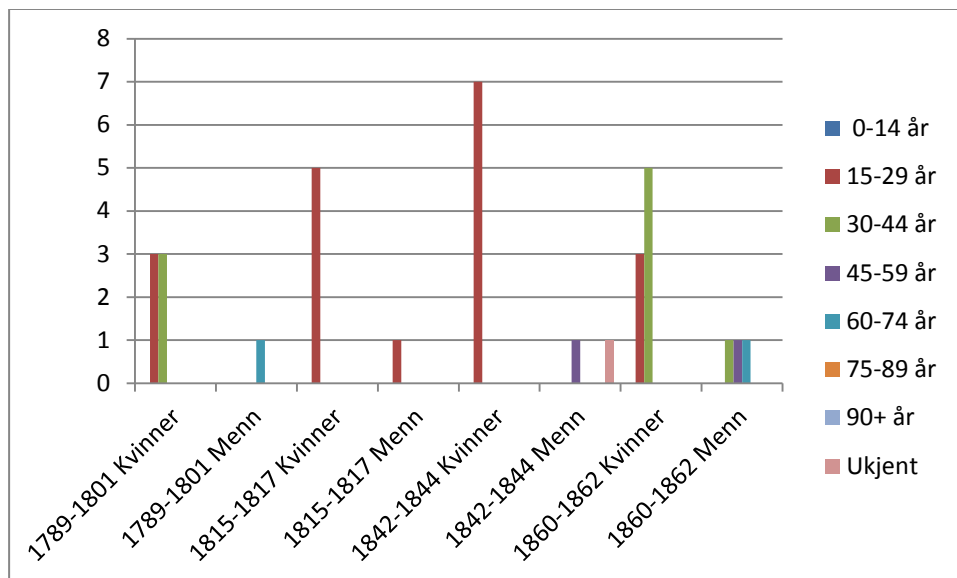
Dette tilsvarer den tendensen som fremkommer i en undersøkelse av sedelighetsdømte i Kristiania tukthus på slutten av 1700-tallet. Her ble kun en person satt inn for hor, ca. 50 stykker for løsaktighet og en for sodomi.²²⁶ Når det gjelder løsaktighet så er det hevdet at myndighetene ikke viste interesse for prostitusjon på gatene før etter 1840-tallet. Dette skyldtes ikke primært de prostituertes gjerning, men for å kontrollere at de jevnlig gikk til

²²⁵ Hauge, 1996 s. 120

²²⁶ Caroline Elise Hals har undersøkt sedelighetsdømte i to perioder fra 1775-79 og 1795-99. Hals, 2008 s. 76-80.

legekontroll.²²⁷ Denne interessen for de prostituerte gjenspeiles ikke ved Kristiansand tukthus etter 1840.

Figur 8: Antall sedelighetsdømte i forhold til kjønn og alder

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

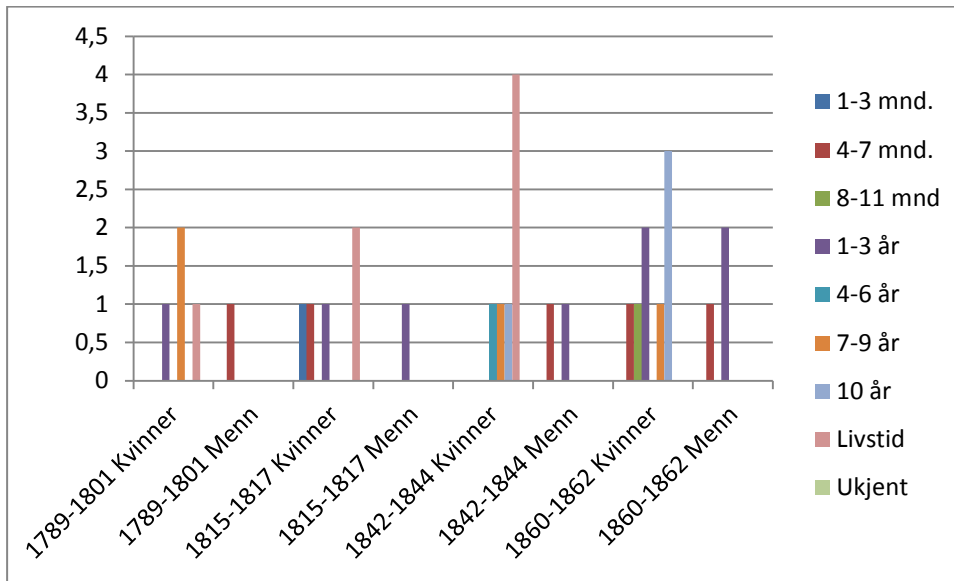
Kvinner ble oftest dømt i denne kategorien. Det som forekommer hyppigst er «barnefødsel i dølgsmål». I 1816 ble to «bondepiger» dømt til livstid på tukthuset for «barnefødsel i dølgsmål». Ragne Olsdatter var 22 år da hun ble dømt til livstid, men hun ble benådet i 1820. Aslaug Wenaas var 25 år og ble benådet i 1823.²²⁸ Fattigdom, skam og redsel for og blir straffet er blitt pekt på som hovedårsak til at kvinner begikk denne forbrytelsen. Framtidsutsiktene til disse kvinnene var ikke lyse da de møtte en fordømmende holdning fra resten av samfunnet, og vanskelig kunne få seg tjeneste. I tillegg visste de heller ikke mye om hvordan graviditet oppstod og i mange situasjoner visste de ikke engang at de var med barn.²²⁹

²²⁷ Hals, 2008 s. 52.

²²⁸ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll inkomne fanger 1789-1835.

²²⁹ Hals, 2010 s. 66.

Figur 9: Straffeutmåling for sedelighetsdømte

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Svært få er dømt for sedelighetsforbrytelser. I den første perioden er ingen menn dømt, kun en kvinne som er dømt for blodskam; «mistænkelig omgang med sin fetter». For dette ble hun dømt til tre års straffearbeid i tukthuset.

I perioden 1815-1817 ble 5 kvinner dømt for barnefødsel i dølgsmål og her avviker straffeutmålingene alt fra 3 måneder til livstid. Som nevnt var det omstendigheten rundt som avgjorde straffeutmålingen.

I perioden 1842-1844 ble 7 kvinner i alderen 15-29 ble dømt for barnefødsel i dølgsmål, og alle 7 ble idømt straffer fra 4 år og oppover, 4 på livstid. Sedelighetsforbrytelser blant menn var så godt som fraværende. Kun to menn ble dømt for dette, den ene for blodskam, den andre for å ha «levet som ektefolk» uten å være gift.²³⁰

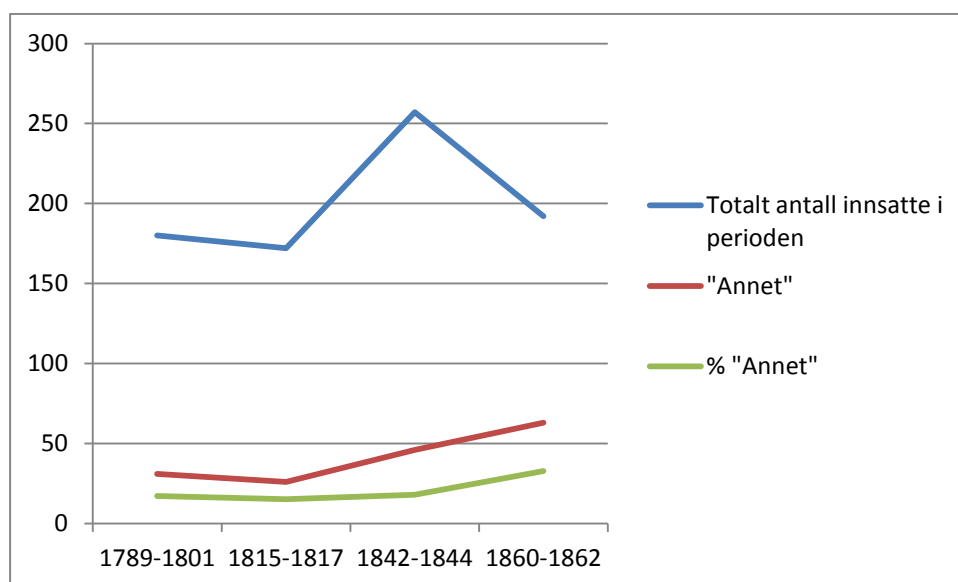
Den siste perioden 1860-1862 hadde kun åtte tilfeller av sedelighetsforbrytelser. Seks av disse kvinnene ble dømt for «barnefødsel i dølgsmål». Dette er en sakskategori som for kvinnens del var stabil de tre siste periodene, i tillegg var det dette som påførte kvinnene de lengste dommene.

²³⁰ Kristiansand tukthus: Fangeprotokoll 1836-1854.

3.3.5 De dømte for «annet» og straffeutmåling

Som nevnt tidligere favner denne kategorien bredt. Alt fra ulydig oppførsel til grovere voldsforbrytelser. I den første perioden ble flere mennesker dømt for «dårlig oppførsel» som drukkenskap, løsaktighet, «ulømmelig oppførsel» etc. Etter hvert forsvant disse i stor grad fra tukthuset, og ble erstattet av mer alvorligere forbrytelser som legemsfornærmelse, mord og bedrageri. Anstalten ble en straffeanstalt som også hadde dømt for en rekke grovere forbrytelser.

Figur 10: Antall dømte for «annet»

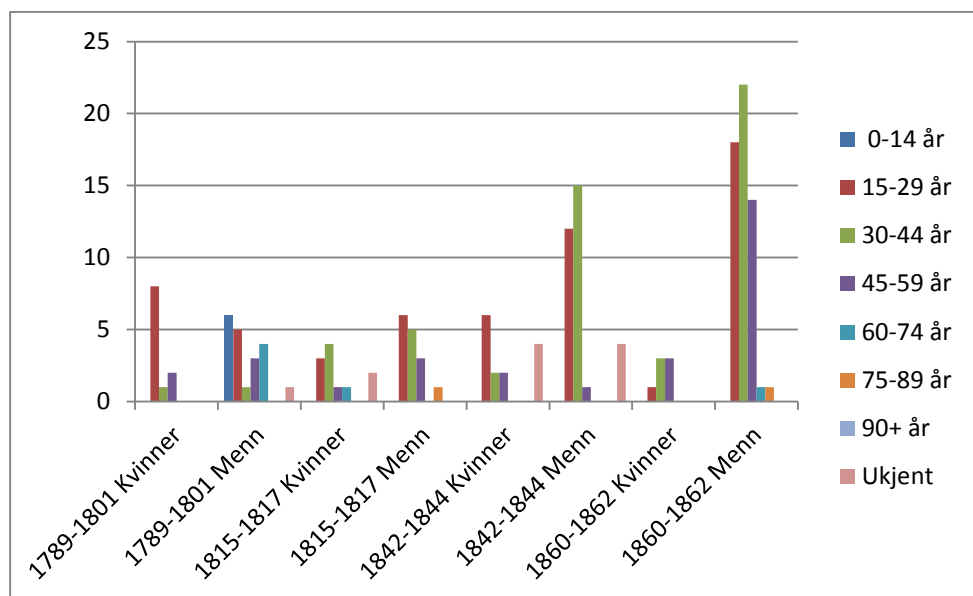
Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

«Annet» kategorien økte fra ca. 1820 og fortsatte med dette frem mot undersøkelsens slutt punkt. Tendensen er at andre innsettelsesårsaker enn det som var vanlig på 1700-tallet blir mer markant og anstalten endret karakter. I fangeprotokollene kommer dette til uttrykk ved at forbrytelsene begrunnes mer tydelig med henvisning til brudd på straffelovens ulike paragrafer.²³¹

²³¹ Den norske straffelov 1842 hentet fra <http://www.hist.uib.no/krim/1874/>. Den er blitt brukt for å kartlegge hva de innsatte ble dømt for i perioden 1860-1862.

I 1860 ble Peder Sørensen i en alder av 40 år dømt etter straffelovens kapittel 21, paragraf 22-29 som dreier seg om forbrytelser relatert til «Bedrageri, Falsk og anden Svig».²³² Flere forbrytelser i fangeprotokollen fra den siste perioden ble ikke lenger nevnt med navn. Det henvises derimot til hvilken paragraf den dømte hadde forbrutt seg mot. Et annet eksempel er Niels Larsen Landal som i 1860 ble dømt etter straffelovens kapittel 14, paragraf 8 som dreier seg om «Mandedrap, legemsbeskadeligelse og vold». For dette måtte han sone i 4 år.²³³

Figur 11: Antall dømte for «annet», kjønn og alder

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

«Annet» kategorien økte smått i antall allerede i 1815-1817 men alle disse sakene var mindre alvorlige. Flere av disse sakene dreide seg om drukkenskap og fylleri. Et unntak var Signe Halvarsdatter som «medvirket til mord med sin mann», for dette ble hun idømt livstid (men benådet i 1837).²³⁴

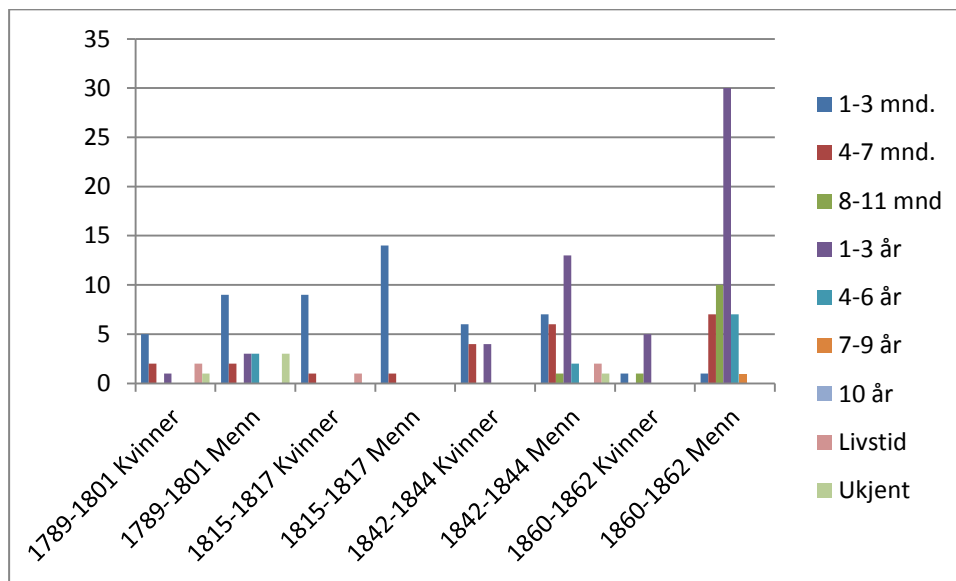
Kategorien vokste frem til neste periode i 1842-1844. 46 saker mot 26 i forrige periode. Av disse 46 var 32 begått av menn. Nye forbrytelser kom til: heleri, besittelse av tyverigods, bedrageri, forfalskning og voldshandlinger. Også frem til neste periode 1860-1862 økte kategorien «annet». Her fremkommer de samme lovbruddene som kom til i forrige periode.

²³² Kristiansand tukthus: Inkomne fanger, signalement og effektbok 1860-71.

²³³ Kristiansand tukthus: Inkomne fanger, signalement og effektbok 1860-71.

²³⁴ Kristiansand tukthus. Fangeprotokoll inkomne fanger 1789-1835.

Figur 12: Antall dømte for «annet» og straffeutmåling

Kilde: Fangeprotokoll 1789-1836, Fangeprotokoll 1836-1854 og Inkomne fanger 1860-1871.

Besittelse av tyvegods var det som ble straffes mildest, mens bedrageri og forfalskning samt voldshandlinger ofte ble straffet med mer enn et år. Kvinnene var i klart i denne straffekategorien og de gjorde seg ofte skyldig i mindre alvorlige lovbrudd enn menn.

Det skjedde altså en endring i forbrytelsene som ble begått i de to siste periodene. Nye kategorier kom inn. Flere av disse forbrytelsene var såkalte eiendomsforbrytelser, nær beslektet til tyveri.

3.4 Konklusjon

Tyveriforbrytelser dominerte innsettelsesgrunnlaget til Kristiansand tukthus gjennom hele tidsperioden. Det står i kontrast til anordningen for tukthuset, fra 1789, hvor hovedmålet var å komme løsgjengeriet og betleriet til livs. Denne gruppen utgjør bare en marginal del av de innsatte.

Det samme gjelder også for en rekke andre mindre alvorlige lovbrudd, som var vanlig innsettelsesgrunnlag, ved tukthus rundt midten av 1700-tallet. Slyngstad deler inn innsettelsesgrunnlaget i to hovedkategorier ved Kristiania tukthus fra 1741-1763. Det ene er «ordinære lovbrudd» som eiendoms-, volds- og sedelighetsforbrytelser og det andre er «ulydighetskategorien». I sistnevnte mener hun personer som skapte et ordensproblem dvs.

betlere og løsgjengere og andre som førte et uønsket levesett, eksempelvis ulydige barn, drukkenskap, kortspill, dans osv.²³⁵

Tukthuset i Kristiansand var i hovedsak en anstalt som rommet innsatte dømt for «ordinære» lovbrudd, og i enda større grad i de to siste periodene. Straffeutmålingen ble også lenger, da grovere forbrytelser i den siste perioden ble straffet med tukthus.

²³⁵ Slyngstad, 1994 s. 229.

Kapittel 4. «Tyver under tukt» og andre tendenser ved Kristiansand tukthus 1789-1862

Det empiriske materialet som ble fremlagt i forrige kapittel, viser at Kristiansand tukthus hadde et annet innsettelsesgrunnlag, enn det Kristiania tukthus opererte med tidligere på 1700-tallet. Selve innsettelsesgrunnlaget ved tukthuset endret seg ikke vesentlig i perioden fra 1789-1862. Tyveriforbrytelser ble umiddelbart, etter opprettelsen i 1789 den dominerende straffekategorien.²³⁶ Samtidig viser undersøkelsen at majoriteten av de innsatte var menn.²³⁷ Betleri og løsgjengeri forsvant langt på vei som straffekategori.²³⁸ Svært få ble også straffet for sedelighetsforbrytelser.²³⁹ Denne straffepraksisen er også påvist ved Kristiania tukthus fra slutten av 1700-tallet. Kategoriseringen til Anders Daa viser at tyver økte i antall på tukthuset fra 1790-tallet. Løsgjengere og betlere var fortsatt representert, men i et mindretall frem til 1810.²⁴⁰ Samme tendens er også påvist ved Trondheim tukthus.²⁴¹

I det følgende skal det drøftes i et større perspektiv hva som forklarer denne straffepraksisen. Det vil bli argumentert for at straffepraksis og innsettelsesgrunnlaget ble påvirket av visse endringer i lovgivningen. Synet på hva som var kriminelt endret seg ikke i særlig stor grad, men synet på straff og straffemetoder endret seg i perioden. Ny straffeideologi resulterte i nye straffebestemmelser. Dette påvirket tukthusets straffepraksis og endret tukthusets funksjon. Frihetsstraffer avløste for legemsstraffer på 1800-tallet. Mange vil hevde at det skjedde en liberalisering av de fleste straffebestemmelsene i straffelovgivningen.

Synet på fattigdom forandret seg ikke vesentlig i tidsrammen for denne oppgaven og forbudet mot betleri og løsgjengeri vedvarte utover 1800-tallet. Det skal derfor forklares hvorfor gruppen av betlere og løsgjengere, på tross av dette, mer eller mindre forsvant fra tukthuset, sammenliknet med situasjonen tidligere på 1700-tallet. Løsgjengere og betlere ble langt på vei ikke lenger straffet med tukthus. Først i perioden kan det se ut som om årsaken blant annet lå i

²³⁶ Kapittel 3, figur 1 s. 59

²³⁷ Kapittel 3, figur 2 s. 60.

²³⁸ Kapittel 3, figur 3 s. 61.

²³⁹ Kapittel 3, figur 4 s. 64.

²⁴⁰ Daa, 1908 s. 143.

²⁴¹ Midré, 1990 s. 75.

at myndighetene vedkjente seg et større ansvar for de uverdige fattige. Men etter reformperioden kjølnet omsorgen for de arbeidsføre fattige.²⁴²

4.1 Tukthuset i reformperioden 1789 -1813

Kristiansand tukthus ble opprettet i 1789. I anordningen kom hovedformålet med opprettelsen tydelig til uttrykk. Det skulle være en anstalt som løste problemet med de mange betlere og løsgjengere som ustraffet streifet omkring.²⁴³ Det var imidlertid ikke denne gruppen som skulle dominere innsettelsesgrunnlaget, selv om problemet med både tigging og løsgjengeri, vedvarte på 1800-tallet.

Særlig to forhold påvirket utviklingen i straffepraksis i den sen-merkantilistiske reformperioden: tyveriforordningen og et nytt syn på fattigdommens årsaker.

4.1.1 Tyveriforordningen

Det første som påvirket straffepraksis var tyveriforordningen av 1789. Tyver fylte plassene på tukthuset umiddelbart etter at den nye forordningen tredde i kraft i 1789, samme år som tukthuset i Kristiansand mottok sine første fanger.

I den nye forordningen stod det blant annet følgende «straffelovene skulle bestemme et så billigt og passende Forhold imellem Misgerningens forskjellige Grader og samme Straffe».²⁴⁴ Førstegangs simpelt tyveri skulle nå straffes mellom to måneder og to år på tukthus. De nye straffebestemmelsene for tyveri hadde to motiv. Det ene var forbedring og det andre var avskrekking. Forbedring gjennom straffemetode; arbeid og frihetsberøvelse. Avskrekking gjennom at straffen skulle eksekveres uten noe håp om benådning. De kroppslige straffemetodene som var praktisert tidligere ble ofte ikke fullbyrdet på grunn av benådningsretten. Denne benådningen ble ofte gitt vilkårlig og ofte oppfattet som svært urettferdig.²⁴⁵

²⁴² Se kapittel 2 s. 26.

²⁴³ Wessel, 1843 s. 431.

²⁴⁴ Crone, 2011 s. 29.

²⁴⁵ Crone, 2011 s. 29-30.

Betlere og løsgjengere kom aldri til å dominere Kristiansand tukthus selv om opprettelsen først og fremst var rette mot denne gruppen. Det er tydelig at tyveridømte dominerte som innsettelsesgrunnlag umiddelbart etter innføring av de nye tyveribestemmelsene.²⁴⁶ Dette var en vedvarende tendens frem til undersøkelsens sluttspunkt i 1862.²⁴⁷

Anders Daa har kategorisert de innsatte på Kristiania tukthus i perioden 1733-1814. Her viser han at frem til 1790 var halvparten av dommene basert på løsgjengeri og betleri. Kun et mindretall ble dømt for tyveri, da særlig kvinner som fikk dom for småtyveri og bedrageri. Frem til 1789 ble kun et fåtall menn tukthusdømt for tyveri.²⁴⁸ Etter 1789 kom det et skille hvor tyveridømte menn inntok tukthuset. Dette er også i tråd med det som både Midré og Bergkvist hevder i sin forskning.²⁴⁹ Empirien fra Kristiansand tukthus viser at denne trenden vedvarte utover 1800-tallet, det er nærliggende å tro at straffepraksis ved Kristiansand tukthus langt på vei var liknende den straffepraksis som ble ført andre steder i landet. Tyveriforordningen var en riksdekkende lovbestemmelse. Dette kan jeg derimot ikke sammenlikne da det mangler undersøkelser som omhandler andre tukthus utover 1800-tallet.

Det er tydelig at endringene i straffebestemmelsene for tyveri forplantet seg umiddelbart i straffepraksis, både ved Kristiania, Trondheim og Kristiansand tukthus. Dette førte til flere markante endringer når det gjaldt fordeling av dømte på straffekategorier, i forhold til tidligere praksis, både ved Kristiania tukthus og Trondheim tukthus.²⁵⁰ Kategoriernes størrelse bestemmes til en viss grad av hvordan myndighetene prioriterte i valget av hvem de ønsket å sette inn på anstalten. Forbudet mot betleri og løsgjengeri stod fortsatt ved lag, men dette ble i liten grad straffet med tukthus. Det reduserte inntaket av løsgjengere og betlere fra begynnelsen av 1800-tallet og som vedvarte ut perioden til 1862 betydde nok ikke at løsgjengeriet var forsvunnet eller at betleri ikke lengre ble betraktet som et problem.²⁵¹

²⁴⁶ Kapittel 3, figur 1 s. 59.

²⁴⁷ Kapittel 3, figur 1 s. 59.

²⁴⁸ Daa, 1908 s. 143.

²⁴⁹ Midré, 1990 s. 73 og Bergkvist 2008, s. 93.

²⁵⁰ Midré, 1990 s. 73 og Daa, 1908 s. 142-144.

²⁵¹ Midré, 1990 s. 73 og Kristiansen, 1934 s.161.

4.1.2 De uverdige fattige i reformperioden

På slutten av 1700-tallet ble fattigdom i større grad enn tidligere sett i sammenheng med mangel på arbeid, dvs. ufrivillig arbeidsløshet.²⁵² Dette medførte at det kom i gang flere tiltak rettet mot de arbeidsføre fattige. Det dukket opp flere nye anstalter, såkalte arbeidshus. De fattige måtte skaffes arbeid og det skjedde en sterkere grad av profesjonalisering av fattighjelpen. De nye initiativene i fattigforsorgen betydde at statens kamp mot løsgjengeri og betleri, i større grad enn tidligere, ble ivaretatt gjennom andre tiltak enn tukthusstraff.²⁵³

Nye tiltak ble iverksatt i Kristiansand. Ved en nyordning i 1802 ble fattigvesenet i Kristiansand stift underlagt en direksjon på 10 medlemmer, som skulle ha hele forsorgsvesenet under seg, og samarbeide med private institusjoner og stiftelser. Dette skulle føre til en bedre og mer effektiv fattigforsorg. Inntekten skulle hovedsakelig komme fra avgifter og skatter, men også gjerne fra privat hold. Hvis dette skulle vise seg å ikke være tilstrekkelig skulle det nødvendige utlignes ved annen skatt (sprøiteskatten).²⁵⁴ I årene etter 1800 fikk fattigstellet en økt påkjenning, skriver Sverre Steen.

Dette skyldtes nye og mildere holdninger til arbeidsledige som ikke klarte å skaffe seg arbeid på egen hånd. Disse forbryterne var «friske betlere» som ikke hørte hjemme i tukthus. Flere fattige kom til i perioden og disse ble svært synlig i Kristiansand. Dette medførte et høyt budsjett på fattigforsorgen, men enda fortsatte tiggingen.²⁵⁵ Steen skriver videre: «Tendensen i fattigstellet er den samme som ellers: samfundet tar efter hvert på sig flere og større opgaver, frivillig eller tvungent...»²⁵⁶ Steen hevder at det mildere synet på de fattige forplantet seg raskt blant myndighetspersoner, samtidig som han legger vekt på at hjelpen som ble ytet både var frivillig og «tvungen», i den forstand at myndigheten så på de økte utgiftene til fattigstellet som høyst problematisk.²⁵⁷ Kristiansand opprettet ikke et arbeidshus før 1830. I anordningen for tukthuset i 1789 ble det åpnet for frivillig innsettelse på tukthuset for fattige uten arbeid.²⁵⁸

²⁵² Midré, s. 79. Reformperioden og sen-merkantilismen er også beskrevet i kapittel 2 s.26.

²⁵³ Midré, 1990 s. 79-84.

²⁵⁴ Steen, 1941 s. 491.

²⁵⁵ Steen, 1941 s. 492.

²⁵⁶ Steen, 1941 s. 492.

²⁵⁷ Steen, 1941 s. 492.

²⁵⁸ Kapittel 3 s. 49.

I fangprotokollene som jeg har gått igjennom har jeg derimot ikke sett noen eksempler på slike frivillige innsettelse.

Gjennom hele 1700-tallet ble det håndhevet repressive bestemmelser overfor fattige mennesker som betlet og streifet omkring. Det nye idemessige skillet som kom til Norge på slutten av 1700-tallet kan ved første øyekast, se ut til å ha fått raskt fotfeste.²⁵⁹ Nå ble det i større grad lagt vekt på at fattigdom kunne være uforskyldt fordi arbeid var umulig å skaffe. Årsakene til fattigdom lå ikke i individets moral men skyldtes samfunnsmessige dårlige betingelser som blant annet lavkonjunktur.²⁶⁰

Nyere forskning har derimot vist at det delvis forekom ambivalente holdninger til reformperiodens mer humane syn på fattigdommens årsaker. Det kan virke som en utilsiktet konsekvens av tyveriforordningen førte til at tyveridømte fylte opp tukthusene og sprengte kapasiteten. Bergkvist som har undersøkt fattigdom, tigging og løsgjengeri i Kristiania fra 1790-1802 viser at hele 610²⁶¹ personer ble arrestert for betleri og løsgjengeri i denne perioden.²⁶² Selv om langt fra alle ble dømt så var det et tydelig tegn på at reformer og nye ideer omkring fattigdommens årsaker, fortsatt ikke hadde satt preg på politiets forsøk på å håndheve forbudet, mot betleri og løsgjengeri. Dette viste seg i praksis vanskelig gjennomførbart, på grunn av kapasitetsproblemer, som et resultat av den nye tyveriforordningen. Hun peker på at både gjeldende lovgivning og politiets praksis behandlet tigging og løsgjengeri først og fremst som et ordensproblem snarere enn et sosialt problem.²⁶³

4.2 Løsgjengere og betlere på 1800-tallet

På slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet ble altså flere tiltak satt inn mot fattigdom. Det dukket opp flere nye anstalter, såkalte arbeidshus. De fattige måtte skaffes arbeid og klarte de ikke det selv skulle de få tilbud om betalt arbeid i slike hus.²⁶⁴ Seip

²⁵⁹ Seip, 1984 s. 38.

²⁶⁰ Midré, 1990 s. 79.

²⁶¹ Av disse 610 arresterte for løsgjengeri og betleri ble bare 72 dømt. Bergkvist, 2008 s. 56.

²⁶² Bergkvist, 2008 s. 43.

²⁶³ Bergkvist, 2008 s. 69 og 139.

²⁶⁴ Midré, 1990 s. 80.

påpeker derimot at omsorgen for de «ulastelige» og «hæderlige» fattige kjølnet allerede i 1813. Lokale myndigheter fikk da beskjed om å overvåke løsgjengeriet nøye, men både løsgjenger- og tjenestelovgivningen ble myket opp. Løsgjengere skulle nå helst settes i lokal arrest og retten til å søke arbeid utenom soknet ble slått fast.²⁶⁵

Fattigdomsproblemet var økende utover 1800-tallet og det ble det igangsatt arbeid med å utarbeide en ny fattiglov (1845).²⁶⁶ De holdninger som kom til uttrykk her var først og fremst at fattigdommen ble sett på som et moralsk problem.²⁶⁷ Samtidig så myndighetene med redsel på de økende fattigutgiftene. Liberalismens ideer begynte å få innpass i Norge og mange mente at den offentlige virksomheten måtte innskrenkes til et minimum.²⁶⁸ Dette resulterte i at rettighetsproblematikken kom i søkelyset. Hvem skulle ha rett til hjelp? Det skarpe skillet mellom verdige og uverdige ble igjen normgivende. Var arbeidsføre folk uten midler måtte det skyldes umoral.²⁶⁹ Samtidig med at den liberalistiske ideologi vant frem endret synet på fattigdommens årsaker seg igjen. Skylden på nøden ble nå lagt på den enkelte nødstilte.²⁷⁰

Dette viste seg også i debatten om arbeidshus. De aller første opprettelsene, som kom mellom 1795 og 1810, var fundert på at fattigdom kunne være et arbeidsløshetsproblem. Dette synet ble utover 1800-tallet gradvis erstattet med liberalistiske syn på fattigdom som noe selvforskyldt. Arbeidsmarkedet kunne og skulle regulere seg selv. Opprettelsen av arbeidshus som et lovpålagt kommunalt ansvar ble derfor avvist i fattigloven av 1845. Argumentet mot et slikt lovpålegg var fundert på at arbeidshus medførte en for lettvent løsning, som ville undergrave motivasjonene til å klare seg på egenhånd. Arbeidshus skulle i så fall opprettes på lokale initiativ, men fattigloven inneholdt likevel bestemmelser om etablering og drift. Dette hang sammen med at i straffebestemmelsene for betleri, var innsettelse under tvang i arbeidshus, en mulig straff. Dette fordret at myndighetene ville ha en viss kontroll ved

²⁶⁵ Seip, 1984 s. 40.

²⁶⁶ Se kapittel 2 s. 32.

²⁶⁷ Seip, 1984 s. 57.

²⁶⁸ Midrè, 1990 s. 87.

²⁶⁹ Seip, 1984 s. 60.

²⁷⁰ Midrè, 1990 s. 92.

opprettelse av disse.²⁷¹ Selv om opprettelse av arbeidshus ikke ble lokale myndigheters ansvar ble det opprettet flere slike, gjennom hele 1800-tallet.

I Kristiansand var det også et høyt engasjement rundt de store fattigdomsproblemene. I hovedsak skyldes dette den økonomiske byrden som ble lagt på de gode borgere og myndighetene. Av det offentlige arbeid var det fattigstellet som ble mest diskutert. Fattigdommen var det dominerende problemet både for de styrende og skatteyterne. Steen skriver samtidig at «ingen drog i tvil samfundets plikt til å hjelpe de fattige så de ikke sultet ihjel, og hjelpen skulle ydes gjennom det offentlige fattigstell som sist var organisert i 1802.»²⁷² At ingen skulle sulte ihjel kom også til uttrykk i lovkomisjonenes arbeid med ny fattiglov på 1830-tallet.²⁷³ Men bortsett fra synet på at ingen skulle sulte ihjel ga fattigdomsdebatten, blant sentrale embetsmenn, lite uttrykk for humanitet og omsorg. Hovedmålet var å få ned fattigutgiftene.²⁷⁴

Tallet på fattige som fikk hjelp i Kristiansand stift var stigende fra 260 personer i 1814 til 575 i slutten av 1820-årene.²⁷⁵ Til sammenlikning så hadde Kristiansand i 1835 ca. 7665 innbyggere.²⁷⁶ Den offentlige fattigforsorgen viste seg å være utilstrekkelig og tiggere gikk fra hus til hus eller stanset folk på gaten. Som et resultat av det store fattigdomsproblemet ble et byselskap stiftet i 1830 som skulle iverksette tiltak. «Ved opmuntring og understøttelse at befordre industrien er måskje i ingen av fedrelandets byer for tiden nødvendigere enn her hvor vi ser så mange ledige hender røre sig kun – for at betle.»²⁷⁷ I byens avis ble selskapet møtt med store forventninger i arbeidet med å løse viktige utfordringer knyttet til økonomi og moral. Økonomisk i forhold til de store offentlige fattigutgiftene som måtte ned. Moralsk fordi arbeidsløsheten og fattigdom hadde fremkalt uorden og arbeidsskyhet. Et av de virksomme motmidler var etter direksjonens mening opprettelse av et arbeidshus.²⁷⁸ Alle meningsberettigede i byen var enige om at en slik institusjon måtte reises.

²⁷¹ Midré, 1990 s. 99-101.

²⁷² Steen, Sverre, Kristiansands Historie 1814-1914. Utgitt av Christiansand Sparebank, 1945 s.109.

²⁷³ Seip, 1984 s. 61.

²⁷⁴ Seip, 1984 s. 63.

²⁷⁵ Steen, 1948 s. 110.

²⁷⁶ Steen, 1948 s. 43.

²⁷⁷ Steen, 1948 s. 111.

²⁷⁸ Steen, 1945 s. 112.

Planen for den nye stiftelsen, som fikk bidrag både fra det offentlige og private velgjørere ble vedtatt 6.juli 1832. Kong Carl Johans arbeids- og opdragelsesanstalt fikk i oppgave å skaffe fattige lønnet arbeid. Dette gjaldt særlig kvinner og barn. Arbeiderne skulle normalt ikke få lønn i penger, men i mat og klær.²⁷⁹

I Kristiansand kom en slik arbeidsanstalt på plass senere enn mange andre byer. Kristiania fikk en slik anstalt på plass allerede i 1786, hvor tilbudet ble ytterligere utvidet, i 1818, som en følge av dårlige tider. Nå skulle fattige også få et botilbud ved anstalten hvor deres barn kunne få undervisning.²⁸⁰ I 1788 fikk Trondheim også et arbeidshus. Denne arbeidsanstalten skulle ha tilhold i en del av tukthuset, men det forutsatte at de frivillige og arbeidsomme fattige skulle ha et klart skille fra «Tugthuus levnets Foraktelighed».²⁸¹ Selv om det ble lagt vekt på å skille klart mellom tukthus og arbeidshus kom det tydelig til uttrykk at målet var å begrense omfanget av betleri, uorden og økning i fattigutgiftene.²⁸²

På tross av at Kristiansand hadde store fattigdomsproblemer, og faktisk flere ganger måtte be statlige myndigheter om økonomiske bevilgninger, ble altså ikke et arbeidshus opprettet før i 1830.²⁸³ Det ble også uttrykt stor bekymring vedrørende mye tigging og «ledige hender».²⁸⁴ Dette førte ikke til at mange ble dømt til tukthusstraff for betleri og løsgjengeri i perioden.²⁸⁵

Selv om tiggerne og løsgjengerne forsvant fra tukthuset, så kunne et alternativ være at disse ble pågrepet og satt i arrest på vann og brød, slik det ble åpnet for i 1813.²⁸⁶ I 1818 ble det levert en innstilling til regjeringene om forholdene i arresthusene bestilt av Justisdepartementet. I følge denne rapporten fantes det 32 arresthus rundt om i landet hvorav

²⁷⁹ Steen, 1948 s. 112.

²⁸⁰ Midré, 1990 s. 80.

²⁸¹ Midré, 1990 s. 82.

²⁸² Midré, 1990 s. 80.

²⁸³ Steen, 1945 s. 113.

²⁸⁴ Steen, 1945 s. 112.

²⁸⁵ Kapittel 3, figur 4 s. 63.

²⁸⁶ Seip, 1984 s. 40. Det kildematerialet som jeg har brukt kan ikke svare på dette spørsmålet. Jeg har heller ikke kommet over noe materiale som sier noe om disse gruppene ofte ble satt i lokale arresthus.

de fleste besto av ett eller to rom.²⁸⁷ Kapasiteten var med andre ord ikke veldig stor. For å sette dette i perspektiv så ble hele 50 personer på ett år anmeldt for løsgjengeri i et eneste tinglag.²⁸⁸

Mye tyder på at lovgivningen overfor betlere og løsgjengere ikke ble strengt håndhevet på 1800-tallet. Dette står i kontrast til situasjonen på 1700-tallet. Hvor betlere og løsgjengere utgjorde ca. halvparten av belegget.²⁸⁹ Betleri ble sett på av mange, både av allmuen og fattigvesenets egne myndigheter som eneste måte å overleve på. I 1829 kom fattiglovskommisjonen (tre kommisjoner ble nedsatt til i å jobbe med ny fattiglov i 1829, 1833 og 1843) med følgende uttalelse: «Der er at innse at folkemening aldrig vil gjøre betleri til nogen forbrydelse».²⁹⁰ Også fra fattigvesenets egne myndigheter kom slike holdninger til uttrykk. Både sogneprester og fattigkommisjoner mente at som et resultat av at både land- og bykommuner manglet økonomisk evne til å understøtte alle sine fattige måtte disse få «lov» til å tigge.

Et mildere syn på de fattige ser ut til å prege lokale myndighetspersoner som var «tettere på» problemet. Dette skille mellom sentrale og lokale myndigheter må ha påvirket håndhevelsen av lovene i lokalmiljøet. Det som det imidlertid ble klaget mest på var forholdet mellom «innenbygds» og «utenbygds» tiggere. Flere fattige valgte å søke til landdistriktene, fra byene, fordi fattigstellet her var ofte i bedre forfatning. Dette underbygger synspunktet om at nærhet og tettere sosiale bånd ga grobunn for mer omsorg. Kristiania klaget likevel på løsgjengere som kom og tiggert fra Aker, Aker klagde på tiggere fra Kristiania osv.²⁹¹

I arbeidet med ny fattiglov ble derfor reglene rundt hjemstavn heftig debattert. Det var den fattiges hjemstavn (bosted) som bestemte hvem som hadde ansvaret for vedkommende fattigforsorg. Hjemstavn ble satt til 3 år i fattigloven av 1845.²⁹² Mange bønder hevdet at byene burde ta seg av fattigforsørgelsen for her fløt midlene rikere, mens representanter for

²⁸⁷ Hauge, 1996 s. 175.

²⁸⁸ Kristiansen, Oskar, *De fattige i Norge 1814-1845*. Cammermeyers boghandel, Oslo 1934 s. 162. Dette eksempelet ble meldt inn fra et eneste tinglag fra Indre Sogn.

²⁸⁹ Slyngstad, 1994 s. 186.

²⁹⁰ Kristiansen, 1934 s. 166.

²⁹¹ Kristiansen, 1934 s. 173.

²⁹² Seip, 1984 s. 63.

byene mente at dette ville føre til at byene ble «fattigkolonier» for landdistriktene. Fattiglovsdebatten dreide seg mye om penger og utgiftsfordeling. Hjemstavn ble satt til 3 år i fattigloven av 1845.²⁹³

Den økte mobiliteten blant de fattige medførte også et større løsgjengerproblem. I perioden etter 1814 ble de strenge løsgjengerlovene fra 1700-tallet forsøkt overholdt. Å håndtere løsgjengerproblemet kunne begrense tigging. Et viktig forhold som bidro til å holde lovbestemmelsene i live var at løsgjengeriet var i vekst. Fra alle deler av landet kom det inn klager om at tjenestefolk ikke ville ta seg arbeid, men heller ville gå som dagarbeidere.²⁹⁴ Gårdbrukerne var delte i synet på denne problematikken. Enkelte ønsket bare ha arbeidskraft om sommeren når arbeidsbelastningen var stor, mens andre gårdeiere klagde over hvor vanskelig det var å få folk i fast tjeneste.²⁹⁵

I 1818 kom følgende til uttrykk i en stortingskomités drøfting av problemet: «ei saa meget paa mangel av hensigtsmæssige love til dette uvesens avskaffelse som paa almuesmandens egen tilbøielighed til at begunstige løsgjængeriet, hvorved han vel sættes i stand istand til å holde et mindre antal faste tjenere, men som derimod lægger hindringer i veien for politilovens strenge overholdelse, idet der ikke sjelden lægges skjul på løsgjængereren, naar den lovbealede aarlige inkquisition skal foregaa».²⁹⁶ Myndighetene hadde plikt til å se at lovene ble fulgt, men det kan se ut som om det også blant allmuen ble større aksept for løsgjengeriet.

Etter hvert så fikk disse lovene også mindre aksept blant sentrale myndigheter. Liberalismens tankegang om ikke å regulere arbeidsmarkedet begynte å gjøre seg mer gjeldende. Det ble argumentert for at de strenge bestemmelsene rundt hjemstavn og tjenestetvang var i strid med statsforfatningens grunnsetninger. Justisdepartementet uttalte i et foredrag i 1838 at «et saadant formynderskap over frie og myndige personer»²⁹⁷ ikke var riktig.²⁹⁸ Først i 1854 ble

²⁹³ Seip, 1984 s. 63.

²⁹⁴ Kristiansen, 1943 s. 163.

²⁹⁵ Kristiansen, 1943 s. 162.

²⁹⁶ Kristiansen, 1943 s. 163 basert på Stort.-for. 1818 april s. 234.

²⁹⁷ Kristiansen, 1934 s. 165.

²⁹⁸ Kristiansen, 1934 s. 165.

tjenestetvangen opphevet. Løsgjengere som ikke betlet eller var det offentlige til byrde, skulle ikke lenger straffes. Forbudet mot tigging derimot vedvarte.²⁹⁹

4.3 Tukthuset og «tyvene»

Kriminaliteten var stigende utover 1800-tallet, dette gjaldt særlig tyveriforbrytelser. Forklaringene skyldes blant annet de endrede samfunnsbetingelsene. Det var sterk befolkningsvekst og vanskelige økonomiske tider. Fra 1800 til rundt 1865 opplevde Norge en befolkningseksplasjon hvor innbyggertallet økte fra 900 000 i 1815 til 1,7 millioner i 1865.³⁰⁰ Hvem var disse tyvene? Ved nærmere ettersyn, kan det se ut som om «tyvene» langt på vei representerte den samme sosiale gruppen, som tidligere ble dømt for betleri og løsgjengeri, altså fattige mennesker. Rekrutteringsgrunnlaget synes i stor grad å ha vært det samme.

Innbyggere i byene vokste som en følge av vanskelige forhold på landsbygda. Store fødselskull førte til press på arbeidsmarkedet på hjemstedet. Mellom 1801 og 1845 hadde bygdene hatt en folketilvekst på 400 000. Stigningen var jevnt fordelt. Det var særlig husmenn uten jord som hadde det vanskelig økonomisk. Harde kontrakter, usikkerhet for plassen, dyrt kjøpekorn og ubegrenset arbeidsplikt var alt med på å fremme dårlige livsvilkår og fattigdom. Samtiden pekte på de arbeidsføre trengende som det store problemet.³⁰¹

Flere søkte mot byene i et forsøk på å skaffe seg arbeid. Det var overskudd på folk og mangel på arbeid. Forholdene var svært kummerlige og uoversiktlige. Dette skapte sosiale problemer og grobunn for forskjellig type kriminalitet, særlig tyveri.³⁰² «Eiendomsforbrydelesernes Tiltagen kan Uden Tvivel for den vesentligste del tilskrives den usle Tilstand, hvori Armod og Nærlingsløshed samt Mangel på Opdragelse og Oplysning fastholder den lavere Almue».³⁰³

²⁹⁹ Bergkvist, 2008 s. 41.

³⁰⁰ Nielsen, Ohman May-Brith, *Norgegr - Norges historie 1840-1914*. Aschehoug 2011 s. 10.

³⁰¹ Seip, 1984 s. 66.

³⁰² Lunde, 1979 s. 22.

³⁰³ Lunde, 1979 s. 23.

«Ærlig» arbeid var i perioder vanskelig å skaffe og ofte svært dårlig betalt. Fattigforsorg ble bare gitt til «verdige trengende». Arbeidsføre fikk oftest ikke hjelp, og hadde heller ikke noe rettmessig krav på dette, i hvert fall ikke før fattigloven i 1845 ble vedtatt. Her ble det et lite rom for å tolke det dithen at arbeidsføre uten arbeid kunne få hjelp.³⁰⁴ Dette «rommet» for å tolke det slik at arbeidsføre kunne få hjelp ble strammet inn igjen med ny fattiglov allerede i 1863. Et skarpt skille mellom verdige og uverdige fattige fortsatte med økt styrke gjennom hele 1800-tallet.³⁰⁵

Den økende kriminaliteten så derfor ut til å springe ut av fattigdomsproblemene og den vanskelige situasjonen for de uverdige fattige. Alderen på de tyveri dømte ved Kristiansand tukthus støtter også dette. Majoriteten var i en alder som tilsier at de var både sterke og arbeidsdyktige. Hovedvekten av de dømte var menn ifra 20-40 år.³⁰⁶ Dette var en gruppe som vanskeligst fikk merkelappen «verdige fattig». Omsorgen for eldre, kvinner og barn, syntes å være sterkere ivaretatt. Det var de hjelpeløse som fikk hjelp.³⁰⁷

For kriminaliteten i Norge må sies å ha økt voldsomt. Fangetallet i Norge økte med 6 % i perioden 1815-1835 mens folketallet ellers økte med 1,4 %.³⁰⁸ Vanskelige tider og ingen forbedring i fattigforsorg, sammen med flere endringer i straffebestemmelsene for tyveriforbrytelser, gjorde at ca. 80% av de innsatte ved straffeanstaltene (totalt i Norge) i perioden 1832-1836 satt inn for tyveri, heleri og andre beslektede forbrytelser.³⁰⁹ Dette stemmer godt overens med funnene fra Kristiansand tukthus som viser at 60-70% av de innsatte ble dømt for tyveri.³¹⁰ Samtidig viser kategorien «annet» at andre relaterte forbrytelser som bedrageri, heleri etc. drar prosentandelen opp mot de tallene som er gjennomsnittlig på landsbasis.³¹¹

³⁰⁴ Seip, 1984 s. 60.

³⁰⁵ Fattiglovene av 1845, 1863 og 1900 kan leses på <http://www.hist.uib.no/krim/fattig/>

³⁰⁶ Kapittel 3, figur 2 s. 60.

³⁰⁷ Midré, 1990 s.114.

³⁰⁸ Lunde, 1979 s. 13.

³⁰⁹ Lunde, 1979 s. 20.

³¹⁰ Kapittel 3, figur 1 s. 60.

³¹¹ Kapittel 3, figur 11 s. 70.

De som ble dømt for tyveri tilhørte det samme sosiale lag som tidligere ble dømt for betleri og løsgjengeri. Flesteparten av de innsatte tilhørte de lavere samfunnslag, dvs. jordløse og de uten fast tjeneste, majoriteten var daglønnere.³¹² Det var vanlig med arbeidsvandring i perioden. Folk vandret dit de trodde de kunne få arbeid. Tjenestetvangen på 1700-tallet som hadde som mål å regulere både løsgjengeri og fattigdom, samtidig som det skulle sikre bøndene stabil og billig arbeidskraft, ble mindre viktig. Nå så flere av bøndene på faste tjenestefolk året rundt som en unødvendig utgiftspost i tråd med at en mer kapitalistisk tankegang slo igjennom.³¹³ Tjenestetvangen ble ikke opphevet før i 1854, men den var vanskelig å håndheve.³¹⁴ Liberalismens ideer medvirket til økt mobilitet. Fri flyt av varer og tjenester skulle føre til et selvregulert marked.

Tukthusene ble opprettet i Norge for å få bukt med mennesker som ble sett på som et «ordensproblem». Dette var i hovedsak betlere og løsgjengere. Både allmuen og myndighetene så på disse som et ordensproblem. Myndighetene fordi disse ikke bidro til økonomisk vekst. Allmuen fordi løsgjengerne og betlerne ble opplevd som truende. På landsbygda kom dette til uttrykk gjennom følgende innberetninger: «..betlerene rottet seg sammen, kommer sterkere i tall en det er folk på gårdene og truer ut det de vil ha. Om sommeren farer betlerne meget mannsterke om i setrene, og med trusler samler seg et forråd til sin vinterføde».³¹⁵

På 1700-tallet førte en streng lovgivning til kontroll av disse gruppene. Hjemstavn og tjenesteplikt ble strengt håndhevet gjennom en rekke kontrollmekanismer. Dette var blant annet jevnlig inkvisisjoner.³¹⁶ De som ikke hadde tjenesteplikt eller papirer i orden ble straffet med tukthus.

De økende kriminalitetsproblemene på 1800-tallet ble også sett på som et fattigdomsproblem blant myndighetspersoner. Og det å være fattig var som kjent ansett som et moralsk problem.

³¹² Lunde, 1979 s. 16

³¹³ Pryser, 1999 s. 48.

³¹⁴ Pryser, 1999 s. 49.

³¹⁵ Flakstad, 1967 s. 12.

³¹⁶ I anordningen for fattigforsorg og tukthus som ble opprette for hvert av stiftene (1741-1790) ble det bestemt at inkvisisjoner skulle gjennomføres to ganger i året på landet og i kjøpstedene. Disse skulle avdekke om folk var i tjeneste og hadde rettmessig tilhørighet til der hvor de oppholdte seg (hjemstavn).

Å være fattig ble i stor grad sett på som noe selvforskyldt. Amtmann Blom³¹⁷ uttalte følgende: «Meget mere gjennom moralske Impulser end ved udvortes Midler at Maalet skal naaes.»³¹⁸ Fattigdom og kriminalitet skyldtes at moralen hos folk var svekket. Det var moralen myndighetene ville bearbeide, og løsningen på dette moralske problemet lå ikke i å gi de fattige midler.

Det er nærliggende å tolke det slik at tyver ble rekruttert fra den samme sosiale gruppen som betlere og løsgjengere tilhørte; de fattige. Flere ble tyver på 1800-tallet som en følge av økende fattigdomsproblemer og endringer i folks måte å leve på. Mindre sosial kontroll i nærsamfunnet som følge av økende sosial mobilitet, kombinert med vanskelig forsørgelsesmulighet, må ha åpnet for flere tyveriforbrytelser.

Straffeutmålingen i de to første periodene forsterker dette inntrykket. Straffene for tyveri var gjennomgående lav, dvs. de hadde gjort seg skyldig i «smaat tyveri» noe som tilsier at det kan ha dreid seg om f.eks. tyveri av matvarer, klær o.l. som den fattige hadde behov for. Tidligere forskning har også påpekt sammenhengen mellom fattigdom og tyveri. Flesteparten av tyveriforbrytelser som ble begått i perioden 1500-1800 i Sverige ble gjort av uformuende mennesker.³¹⁹

De vanskelige kårene som førte til flere tyveriforbrytelser, kombinert med nye straffebestemmelser, hvor frihetsstraff avløste for legemsstraff, må ha vært hovedårsakene til at «tyver» var den dominerende straffekategorien i Kristiansand tukthus. Den økende kriminaliteten i samfunnet ble sett på med bekymring av myndighetene. Straffene ble som et resultat av dette, utsatt for vurdering. Det ble en økende interesse for hvorvidt tukthuset var en egnet straffemetode. Preventive tiltak som å lindre nød i voksende underklasse ble lite diskutert.³²⁰

³¹⁷ Amtmann Blom arbeidet i kommisjonen som jobbet med lovforslag til ny fattiglov (vedtatt i 1845). Dette var den tredje kommisjonen opprettet i 1843.

³¹⁸ Lunde, 1979 s. 23.

³¹⁹ Sundin, Jan, För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840. Lund 1992 s. 187.

³²⁰ Lunde 1979, s.

4.4 Straff, ideologi og tukthuset

4.4.1. Tukthuset og straff på 1800-tallet.

Tukthusene i Norge ble opprettet med det for øye at anstalten skulle «forbedre» og ikke bare straffe den dømte. I Kristiania, hvor den første tukthusanordningen kom på plass 2. desember 1741, kom dette pedagogiske målet tydelig til uttrykk. Gjennom arbeid, tukt og undervisning skulle fattiglemmene rehabiliteres tilbake til samfunnet hvor de skulle klare seg selv.³²¹ Menneskesynet som kom til uttrykk, var at fattigdom og arbeidsløshet var et selvforskyldt problem hvor straffearbeid ble sett på som et middel til å forbedre den innsattes moral.

Arbeidet skulle ha en resosialiserende virkning. Dette skulle komme både den dømte og samfunnet til gode. Et samfunn hvor alle skulle bidra til økt økonomisk vekst og ikke være noen fattigbyrde. Tukthuset skulle sette folk i arbeid og stimulere nye produksjonsformer og utdanne fabrikkarbeidere.³²² Allerede i anordningen for Kristiansand tukthus ble de pedagogiske sidene ved anstalten tonet ned. Forbrytere inntok tukthuset i økende grad og dette førte til at avskrekking kom mer i sentrum. Arbeidet ble beholdt som en viktig aktivitet, men mer som et middel til å påføre et onde, til å straffe.³²³ Tydelige bestemmelser rundt undervisning ble heller ikke nedfelt i anordningen for Kristiansand tukthus³²⁴.

Den økte pågangen til tukthuset skyldes endringer i straffeloven som medførte nye straffebestemmelser for en rekke lovbrudd. Det første og viktigste skille var tyveriforordningen og flere nye lovbestemmelser førte til frihetsstraff avløste for legemsstraffer på 1800-tallet.³²⁵ I Grunnloven av 1814 ble det bestemt at en ny kriminallov skulle utarbeides. Dette lot vente på seg men ved en lov i 1815 ble legemsstraffer opphevet. Hovedbegrunnelsen var at legemsstraffer var barbariske. En viktig tilleggs begrunnelse var også at en slik straffemetode kunne vekke medlidenhet istedenfor avsky.³²⁶

³²¹ Slyngstad, 1994s. 53.

³²² Midré, 1990 s. 77.

³²³ Midré, 1990 s. 77.

³²⁴ Wessel, 1843 fra s. 430.

³²⁵ Se kapittel 2 fra s. 31.

³²⁶ Hauge, 1996 s. 121.

Frihetsstraffer avløste for legemsstraffer på 1800-tallet. Mange vil hevde at det skjedde en liberalisering av de fleste straffebestemmelsene i straffelovgivningen. Frihetsstraff ble også ansett som et mer humant straffesystem. Som en følge av frihetsstraffer ble mest vanlig ble tukthus det naturlige valget. Konsekvensen av dette var sprengt kapasitet. Følgende av dette kombinert med økende kriminalitet på 1800-tallet utløste initiativ om en reform av straffeanstaltene. Fengsler avløste for tukthuset i siste halvdel av 1800-tallet som en følge av nye straffebestemmelser og ny straffeideologi.

En annen tendens var at straffeutmålingen i perioden 1842-1844 og 1860-1862 ble lenger og nye saks kategorier kom til.³²⁷ Dette kan ses i lys av de endringen som kom i kjølvannet av ny kriminallov av 1842. Nå ble frihetsstraff den vanligste straffeformen, samtidig som straffeutmålingen i større grad ble satt i samsvar med forbrytelsen. Mange lovbrudd hadde frem til nå vært belagt med uforholdsmessige lange straffer, ofte i slaveriene.³²⁸ Nå kom disse forbryterne til tukthuset i stedet. For eksempel så ble annen gangs simpelt tyveri etter tyveriforordningen straffet med tukthus- (kvinner) eller festningsarbeid (menn) i tre til fem år. Tredje gangs tyveri medførte straff på livstid.

I kriminalloven av 1842 ble disse straffene redusert til en maksimumsstraff på 3 år. For grovt tyveri gikk straffene ned fra livstid til en maksimumsstraff på 9 år.³²⁹ I 1842 gikk antall innsatte fanger opp i Kristiansand tukthus.³³⁰ En medvirkende årsak kan ha vært de endrete straffebestemmelsene som kom før fengslene ble opprettet fra ca. 1850. Også andre forbrytelser fikk en reduksjon i straffeutmåling, som medførte at tukthuset etter 1842, rommet flere og nye straffekategorier. Straffeutmålingene i tukthuset ble lenger. Dette skyldtes imidlertid ikke at straffeutmålingene for lovbrudd ble strengere i den nye kriminalloven, men tvert imot mildere. Tukthuset avløste for slaveriene og andre straffemetoder.³³¹

³²⁷ Kapittel 3, figur 9 og figur 12.

³²⁸ Lunde, 1979 s. 28.

³²⁹ Hauge, 1996 s. 146.

³³⁰ Kapittel 3, figur 3 s. 61 og figur 12 s. 76.

³³¹ Se kapittel 2 s. 32.

Arbeid som straff var fortsatt en viktig dimensjon ved straffen. Tukthusstraff medførte straffearbeid i tillegg til frihetsberøvelse. Utviklingen skulle derimot ta en annen vending hvor arbeid i seg selv ble mindre vektlagt som en straffesanksjon.³³² Arbeid hadde vært et sentralt aspekt ved tukthuset, både med tanke på forbedring og som straff.

Samtidig som arbeidet med ny kriminallov pågikk hadde regjeringen nedsatt en kommisjon til å vurdere de eksisterende straffeanstaltene. Kommisjonen kom frem til at anstaltene ikke fungerte etter formålet. Arbeidet var ingen straff i seg selv. Det var ofte lettere på innsiden enn utenfor og maten var bedre og rikligere. Det som stod igjen av straffen var frihetsberøvelsen og skammen ved å bli straffet. I følge straffanstaltkommisjonen følte ikke fangene på noe slikt og innsperlingen i seg selv virket ikke preventivt nok.³³³ Kommisjonen gikk derfor inn for såkalte cellefengsler, i Norge ble disse kalt botsfengsler.³³⁴

Arbeidet ble ikke lengre betraktet som den mest effektive straffemetoden. Nå var det en disiplinering av fangenes sinn som kom i sentrum. Moral hadde fortsatt en viktig plass og forbedringstanken ble videreført. Nå skulle fangene forbedres og avskrekkes gjennom en total isolasjon som skulle føre til en moralsk forbedring.³³⁵ Målet med en slik ny straffepraksis kom tydelig til uttrykk gjennom følgende uttalelse i 1842: «Staten kan for sin egen og sine Borgeres sikkerhet ikke forsvare at beholde et straffesystem, der ingen Kraft besidder til at avskrekke Forbryderne».³³⁶ Det ser ikke ut som om hensikten med reformen sprang ut ifra et ønske om å humanisere systemet.

Det er blitt hevdet at tukthuset sin eksistens var en av årsakene til fremveksten av det moderne fengselsvesenet. Det at man allerede hadde et tukthus for løsgjengere, småkriminelle og andre avvikere, gjorde at frihetsstraff ble den naturlige utviklingen, når de barbariske straffemetodene som lemlestelse ikke lenger ble betraktet som hensiktsmessige.³³⁷ Et annet syn vektlegger psykologisk avskrekkelsesteori hvor det var lovens trussel om straff som virket

³³² Hauge, 1990 s. 171-172.

³³³ Hauge, 1990 s. 173.

³³⁴ Se kapittel 2 s. 34.

³³⁵ Lunde, 1979 s. 61.

³³⁶ Lunde, 1979 s. 58 basert på St.forh. 22. aug. 1842 s. 190.

³³⁷ Hauge, 1990 s. 159.

avskrekkende, med det implisitt at allmennheten ikke skulle få helt innsyn i hvordan frihetsstraffen ble fullbyrdet. Dette var også en medvirkende årsak, til at straffearbeid ikke lenger var nødvendig, da innesperringen i seg selv var straff nok.

Tukthuset som en straffeanstalt må sies å ha vært noe annet enn det fengselssystemet som gradvis vokste frem i Norge fra ca. 1850. For selv om begge hadde frihetsberøvelse i seg, så var det også noe fundamentalt forskjellig. Tukthuset var en anstalt som til en viss grad videreførte prinsippet om kroppsstraff. Straffearbeid stod helt sentralt, og det var vanlig å tukte de innsatte lemmene korporlig, både med slag og pisk.³³⁸ Med fengslene, derimot, markeres overgangen fra kroppsstraff til frihetsstraff, gjennom isolasjon.³³⁹

Overgangen fra legemsstraff til frihetsstraff er blitt hyllet som en humanistisk seier i strafferettshistorien. Den markerer et oppgjør med den blodige straffepraksis og den dogmatisk religiøse utformingen av strafferetten³⁴⁰ Mange av reformatorene som argumenterte sterkt for en endring i strafferetten, var imidlertid først og fremst talsmenn for en mer effektiv og sterkt avskrekkende straffepolitikk. Det viste seg f.eks. gjennom Beccarias argumentasjon på 1700-tallet, som ledet henimot den nye tyveriforordningen i 1789.³⁴¹ Det kom også tydelig til uttrykk hos embetsmenn, her til lands, som jobbet med ny kriminallov og en reform av straffeanstaltene på 1830-tallet. Målet var en mer effektiv og avskrekkende straffepraksis som kunne bøte på den økende kriminaliteten.³⁴²

Tukthuset var ikke tilstrekkelig avskrekkende. Fangene hadde også selskap med hverandre som kunne føre til en ytterligere demoralisering.³⁴³ Et aspekt, som likevel ble videreført fra tukthusets opprinnelige mål og straffepraksis, var vekten som ble lagt på «moralsk forbedring». Dette var et viktig element som måtte vektlegges i aller høyeste grad, nå skulle det skje gjennom isolasjon og disiplinering.

³³⁸ Midré, 1990 s. 71.

³³⁹ Hauge, 1990 s. 161.

³⁴⁰ Smith, 2003 s. 28.

³⁴¹ Kapittel 2 s. 40.

³⁴² Lunde, 1979 s. 50.

³⁴³ Lunde, 1979 s. 59.

4.4.2 Teoretiske perspektiver på kriminalitet og straff

Hva som er kriminelt og hvordan samfunnet straffer, endres over tid, og påvirkes av gjeldende samfunnsbetingelser. Som gjort rede for så ble betleri og løsgjengeri kriminalisert på 1700-tallet som følge at et endret syn på fattigdom. I motsetning så ble sedelighetsforbrytelser sterkt nedkriminalisert og samleie utenfor ekteskap ved lov i 1812. I begge tilfeller var det endrete samfunnsbetingelser som var medvirkende årsak. Økonomiske motiver lå bak kriminaliseringen av de fattige tiggerne, mens nye tanker og ideer ledet ut ifra opplysningstiden (et skille mellom rett og moral) må sies å ha påvirket sedelighetslovgivningen.

Det som først og fremst er den mest markante endringen i perioden 1789-1862 er endringer i synet på straff. Det skjedde flere endringer i forhold til straffebestemmelsene knyttet til ulike lovbrudd. Synet på hva som er kriminelt, bortsett fra leiermål, endres ikke i særlig grad i perioden. Derimot endres synet på hvordan og hvorfor vi straffer. Frem til 1960-årene har det strafferettslige oppbruddet som kom på slutten av 1700-tallet blitt hyllet som en humanistisk seier. Etter dette har det derimot blitt fremsatt sterk kritikk av måten samfunnet har behandlet marginale grupper som fattige, kriminelle og andre avvikere.³⁴⁴

Foucault hevder at det er straffepraksis som har vært gjenstand for de største endringene i rettshistorien. Hva som er kriminelt, hevder han, er relativt konstant fra århundre til århundre.³⁴⁵ Videre hevder han at straff er en politisk maktteknikk overfor innbyggerne.³⁴⁶ På 1800-tallet ble det fremsatt krav om at straffer måtte utføres uten tortur. Det ble satt en grense for straffen ved menneskets kropp. Straffene ble mildere i forhold til kroppslig lidelse. Foucault ser denne mildheten i straffesystemet i samsvar med at også forbrytelsene ble «mildere». Han hevder at på slutten av 1700-tallet ble det færre blodige forbrytelser og mindre aggresjon.

Tyverier og bedragerier fortrenget morderne og slagsmålene på 1800-tallet. En omfattende prosess ledet kriminaliteten bort fra den legemlige vold og henimot urettmessig tilegnelse av

³⁴⁴ Smith, 2003 s. 35.

³⁴⁵ Foucault, 1977 s.21.

³⁴⁶ Foucault, 1977 s. 26.

andres eiendom.³⁴⁷ Forbrytelsene ble mildere før straffene. Overgangen fra blodig kriminalitet til tyverier og bedragerier var en del av en større kompleks helhet av faktorer som produksjonsutvikling, velstandsøkning, høyere juridisk og moralsk verdsetting av eiendomsforholdet.³⁴⁸

Det er interessant å betrakte den rettslige utviklingen i lys av Foucault. Også her i Norge var tyveriforbrytelser dominerende, både på landsbasis, og ved Kristiansand tukthus. 80% av alle forbrytelsene begått i Norge i perioden var vinningsforbrytelser. Antall voldsforbrytelser var forholdsmessig beskjedent, selv med tanke på høyt alkoholforbruk. Men her var det nok også mange mørketall.³⁴⁹ Bekymringen rundt den økende eiendoms kriminaliteten var tydelig uttrykt i Norge og medførte til en reform av straffeanstaltene.

Foucault hevder at formålet med de nye straffemetodene ikke sprang ut av et humanistisk menneskesyn, men hensikten var å beskytte det privilegerte borgerskapet mot den fattige underklassen. Foucault hevder at de som jobbet med en reform, som f.eks. Beccaria, var mest opptatt at dette perspektivet enn mildere straffer i seg selv.³⁵⁰

Foucault har blitt kritisert for å fremme et veldig dystert menneskesyn uten noen tillit til enkeltmenneskers initiativ. Han er også kritisert for sitt entydige fokus på staten og den herskende klasse som de eneste reelle makthaver.³⁵¹ Som redegjort for tidligere i kapittelet så kan det herske ulike syn også blant embetsmenn. I diskusjonen rundt fattigdom og betling kom det frem at «nærhet til problemet» medførte mildere holdninger til de vanskeligstilte.

4.5 Konklusjon

En utilsiktet konsekvens av tyveriforordningen var at tyver sprengte kapasiteten ved tukthusene. Samtidig kom også et mildere syn på de arbeidsføre fattige. Dette resulterte i opprettelsen av flere tiltak rettet mot de arbeidsføre fattige. Arbeidshus var et slikt tiltak.

³⁴⁷ Foucault, 1977 s. 72.

³⁴⁸ Foucault, 1977 s. 73.

³⁴⁹ Lunde, 1979 s. 20.

³⁵⁰ Foucault, 1977 s. 71.

³⁵¹ Smith, 2003 s. 39.

Situasjonen for de fattige var vanskelig på 1800-tallet. Forholdene på landsbygda var ekstra vanskelige. Befolkningen økte og det var mangel på arbeid. Flere søkte mot byene. Kriminaliteten økte, særlig gjaldt dette tyveriforbrytelser, og de fleste var menn. Dette kan henge sammen de strenge kriteriene for å få hjelp.

Myndighetene var opptatt av å holde utgiftene til fattigforsorg nede og det skarpe skillet mellom verdige og uverdige fattige innført på 1700-tallet ble opprettholdt gjennom hele 1800-tallet. Årsakene til økningen i vinningsforbrytelser kan også ses i sammenheng med at mobiliteten i samfunnet økte. Som en følge av at liberalistisk ideologi fikk fotfeste i Norge ble ikke de repressive bestemmelsene overfor løsgjengeri like sterkt håndhevet.

Majoriteten av tyver på tukthuset medførte at tukthuset fikk funksjon av å være mer en straffeanstalt. Det ble mindre fokus på forbedring og mer på avskrekking som følge av den økende kriminaliteten. Tukthuset ble vurdert som lite egnet. Straffeideologien endret seg og fengsler skulle erstatte tukthus. Det ble mer fokus på isolasjon enn straffearbeid.

Kapittel 5. Konklusjon

Kristiansand tukthus ble opprettet i 1789. Året 1789 markerer et strafferettslig skille i Norge. På samme tid begynte også nye holdninger og ideer omkring fattigdom å gjøre seg gjeldende. Begge deler hadde sitt utspring fra opplysningstiden. På hver sin måte ble disse to hendelsene avgjørende for straffepraksis ved Kristiansand tukthus i perioden 1789-1862.

I denne konklusjonen vil jeg svare på oppgavens hovedspørsmål: Fikk nye og liberale holdninger og lovbestemmelser i perioden reell betydning for innsettelsesgrunnlaget ved Kristiansand tukthus? Hva slags funksjon hadde tukthuset på 1800-tallet?

5.1 Nye og liberale holdninger og lovbestemmelser?

5.1.1 Kriminalitet og straff

Først vil jeg kort oppsummere bakgrunnen for opprettelsen av tukthuset i Norge på 1700-tallet. Kong Christian VI var på reise i Norge i 1733.³⁵² Han ble forskrekket over mengden tiggere han så på sin vei. Han ga ordre til Norges embetsmenn om å få skikk på problemet. Dette var startskuddet for en omfattende fattigdomslovgivning som ble bygget opp i årene fra 1741-1790. 4 stiftsordninger regulerte fattigforsorg og løsgjengerstraffer. Hovedmålet for norske myndigheter i sosialpolitikken var å holde fattigutgiftene nede.

Det ble innført strenge kriterier for hvem som skulle ha rett til fattigforsorg. Et skille mellom verdig og uverdige fattige ble innført. Uverdige fattige var de arbeidsføre. Disse ble ansett for å ha et moralsk problem. Fattigdom og arbeidsløshet ble sett på som noe selvforskyldt. De uverdige fattige ble kontrollert gjennom en rekke bestemmelser. Det ble ulovlig å tigge, tjenestetvang ble innført og hjemstavn skulle hindre omstreiferi og løsgjengeri. Brudd på disse bestemmelsene medførte tukthusstraff. I perioden fra 1741 og 1789 var ca. halvparten av de innsatte på Kristiania tukthus innsatt på grunnlag av betleri og løsgjengeri.³⁵³

Opprettelsen av tukthus var også i tråd med datidens rådende religiøse og økonomiske ideer. Merkantilismen førte med seg en økende interesse for manufakturene. Tukthuset ble en arbeidsanstalt som la opp til manufakturdrift. De mange ledige hendene kunne brukes til å

³⁵² Flakstad, 1967 s. 9.

³⁵³ Daa, 1908 s. 142.

bidra til samfunnets økonomiske utvikling. Fokus på arbeid som straff og forbedring ble styrket av religiøse oppfatninger som arbeid som en plikt og et påbud fra Gud. Folk som ikke arbeidet var late og dovne.

Mot dette bakteppet ble Kristiansand tukthus opprettet i 1789. I anordningen for tukthuset kom det frem at hovedmålet med også denne opprettelsen var å få bukt med de mange løsgjengerne og betlerne som herjet distriktet. Betlere og løsgjengere kom aldri til å dominere innsettelsesgrunnlaget i Kristiansand tukthus. Tyveridømte dominerte innsettelsesgrunnlaget gjennom hele perioden. Hva skjedde med tiggerne og løsgjengerne? Og hvorfor var tukthuset primært en anstalt for tyver i undersøkelsesperioden?

I 1789 trådte den nye tyveriforordningen i kraft. Denne forordningen må sies ha markert et strafferettslig skille i Norge. Legemsstraffer ble avskaffet for tyveri. De mindre tyveriforbrytelsene skulle nå sones i tukthus. I Kristiansand var majoriteten av de innsatte dømt på grunnlag av tyveri. Dette var gjennomgående for hele perioden. Dette skifte av innsatte fra løsgjengere og betlere til tyveridømte (sammenliknet med praksis fra andre tukthus tidligere på 1700-tallet) skyldtes en liberalisering av straffelovgivningen. Første skritt i denne retningen var tyveriforordningen av 1789. Flere nye lovbestemmelser vedrørende straff ble vedtatt utover 1800-tallet og hadde avgjørende betydning for at tukthuset straffepraksis.

Slutten av 1700-tallet og 1800-tallet markerte overgangen fra et brutalt og blodig straffesystem, ofte vilkårlig gjennomført, til et mer humant straffesystem hvor straffeutmålingene ble mer i samsvar med forbrytelsens karakter. Dette medførte at Kristiansand tukthus var en anstalt som huset «ordinære» forbrytere, og ikke lenger de «ulydige» arbeidsu villige, som tilfellet var ved Kristiania tukthus fra 1740-1790.³⁵⁴ Frihetsstraffer avløste for legemsstraffer og medførte et stort press på tukthuset.

Tyveriforordningen av 1789 satt ikke bare sitt preg på straffepraksis ved Kristiansand tukthus. Også ved Kristiania og Trondheim økte inntaket av tyveridømte markant etter 1789.

³⁵⁴ Slyngstad, 1994 s. 228-229. Å skille mellom innsatte som hadde gjort seg skyldig i «ordinære» lovbrudd» eller vært «ulydige» er en kategorisering gjort av Marit Slyngstad.

Tukthuset som en straffeanstalt for forbrytere ble ytterligere forsterket gjennom kriminalloven av 1842. I denne loven ble det vedtatt at en rekke forbrytelser skulle straffes mildere som et resultat av ny straffeideologi. Det skulle være større samsvar mellom forbrytelse og straff. Som en følge at dette kunne det virke som om straffepraksis ved Kristiansand tukthus ble strengere, men faktisk så ble straffelovgivningen mildere. Dette fordi tukthusene avløste for slaveriene. Flere og mer alvorlige straffekategorier kom til.

Når det gjaldt synet på kriminelle handlinger endret dette seg i liten grad i perioden. En avkriminalisering av leiermål skjedde i 1812 og en nedkriminalisering av sedelighetsforbrytelser forekom i perioden. Dette kan ses i lys av at den sterke innflytelsen religion hadde hatt på lovgivningen begynte å slippe taket. Et skille mellom rett og moral ble innført som et resultat av opplysningstidens filosofi. Det religiøse hadde hatt sterk påvirkning på strafferetten, men som en følge av at dette slapp taket endret også synet på straff seg.

5.1.2 De fattige

Hva så med de fattige? De fattige ble kriminalisert på 1700-tallet og mange ble straffet med tukthus for tiggende og løsgjengeri. Denne straffepraksisen ble ikke videreført ved Kristiansand tukthus på 1800-tallet. Skyldtes dette nye holdninger til de fattige og endringer i lovbestemmelsene? En utilsiktet konsekvens av tyveriforordningen medførte kapasitetsproblemer ved tukthusene, hvor tyver ble prioritert før betlere og løsgjengere. Men også reformperioden på slutten av 1700-tallet påvirket straffepraksis. I denne perioden ble fattigdom sett i sammenheng med mangel på arbeidsplasser.

Arbeidshus ble derfor opprettet i reformperioden, som til en viss grad avløste for tukthusene. Disse var først og fremst basert på frivillig inntak. Her kunne fattige få arbeid. Reformperiodens mildere syn på at arbeidsføre kunne være ufrivillig arbeidsløse ble ikke videreført utover 1800-tallet.

Fattigdom ble, som på 1700-tallet, betraktet som et moralsk problem. Liberalismens gjennombrudd i Norge på 1800-tallet førte likevel til en endret livssituasjon for det fattige. Liberalismens ideolog medførte at de strenge reguleringene av de fattiges liv som forekom på 1700-tallet, ble liberalisert. Fri flyt av varer og tjenester gjorde at strenge hjemstavns regler og tjenestetvang ikke lenger ble sett på som riktig. Dette medførte til at de fattiges mobilitet økte og tjenestetvangen ble opphevet i 1754. Forbudet mot betleri vedvarte. I et selvregulert

arbeidsmarked skulle det være mulig å klare seg selv hvis moralen var god nok. Det skulle ikke være nødvendig å be om almisser.

Myndighetene var, som på 1700-tallet, mest opptatt av å holde fattigutgiftene nede. Ideen om fattigdom som et moralsk problem legitimerte langt på vei denne politikken. Et noe mer human og mildere syn på å gi almisser kom til uttrykk hos lokale myndigheter, som hadde et større innblikk i enkeltmenneskers vanskelige livsvilkår.

Selv om det skarpe skillet mellom verdige og uverdige fattige ble videreført på 1800-tallet ble ikke denne gruppen straffeforfulgt på samme måte. Det viktigste for myndighetene var først og fremst å holde fattigutgiftene nede.

5.2 Tukthusets funksjon

Som en følge av dette ble tukthusets funksjon på 1800-tallet noe helt annet enn den opprinnelige hensikten som ble initiert av Christian VI i 1733. Annen forskning har vist (frem til 1810 for Kristiania) samme tendens. På 1800-tallet var tukthuset en straffeanstalt for forbrytere. Majoriteten av disse forbrytelsene var vinningsforbrytelser.

Denne endringen i tukthusets funksjon kom primært som en følge av de strafferettslige endringene hvor frihetsstraff avløste for legemsstraff. Dette må ses på som en liberalisering av straffelovgivningen.

Den økende kriminaliteten utover 1800-tallet kombinert med de strafferettslige endringene medførte politiske initiativ hvor de eksisterende straffeanstaltene ble vurdert. Resultatet var at tukthuset ikke lenger ble sett på som en egnet straffemetode. Straffen virket verken forbedrende eller avskrekkende. Nye institusjoner skulle på bedre vis løse utfordringer knyttet til kriminalitet og straff. Fengsler ble vedtatt bygget og disse tok gradvis over for tukthusene i siste halvdel av 1800-tallet.

Kilder og litteratur

Statsarkivet i Kristiansand

Kristiansand tukthus

GC-FENGSLING. 1776-1876

007 Fangeregistrering:

01 Fangeprotokoll innkomne fanger 1789-1835. Hyllenummer 2J012 1/1

02 Fangeprotokoll 1836-1854. Hyllenummer 2J012 1/1

009 Fangeregistrering:

01 Innkomne fanger, signalement og effekter 1860-1871. Hyllenummer 2J012 1/2

HB-DOMSAKTER, 1789-1876

0001 Domsakt nr. 3-50 1789-1794. Hyllenummer 2J012 2/2

0010 Domsakt nr. 741-830. Hyllenummer 2J012 2/2

Trykte kilder

Lover og anordninger

Christian 5.s norske lov av 1687

«Kong Christian den Femtes Norske Lov 15de April 1687 med Kongeloven 1665».

Universitetsforlaget 1982. Publisert av Prosjekt for nettbaserte hovedfagsstudenter (PNH).

Hentet fra:

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/index.html>

Tukthusanordningen av 1789 for Kristiansand

Wessel Berg, Aug. (1843). *Kongelige Reskripter, Resolusjoner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1845. Tredie Bind 1781-1796*. Cristiania, J.W. Cappelen.

Hentet fra:

http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2008091603025#&struct=DIV6

Den norske straffelov

«Faksimileutgåve av Den norske Straffelov. Lov angaaende Forbrydelse af 20de August 1842 og Lov indeholder Forandringer i samme af 3die Juni 1874.» Kristiania 1874. Lest på:

<http://www.hist.uib.no/krim/1874/>

Fattiglovene av 1845, 1863 og 1900

«Faksimileutgåve av fattiglovene 1845, 1863 og 1900». Frode Ulvund, Historisk institutt, Universitetet i Bergen, 31.8.2000. Lest på:

<http://www.hist.uib.no/krim/fattig/>

Litteratur

Bergkvist, Johanne (2008). *"en Haard og Dyr Tid". Fattigdom, tigging og løsgjengeri i Christiania 1790-1802*. Masteroppgave i historie UIO.

Brundage, Anthony (2002). *The English poor Law 1700-1930. Social History in Perspective*. Palgrave.

Crone, Stein Vegard Holmli (2011). *Tyveri og straff i Christiania 1789-1801. Tyveriforordningen av 20.februar 1789. Hensikter og praksis i Christiania*. UIO.

Daae, Anders (1908). *Tugthuset og Arbejdshuse i Kristiania 1733-1814*. Nielsen & Lydiche, København.

Dyrvik m.fl. (1976). *Norge under eneveldet 1720-1800*. Bergen-Oslo-Tromsø.

Dyrvik, Ståle (1983). "Avgjerdsprosessen og aktørene bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760" og "To statssystem andsynes fattigdomen – ein komparasjon" i Andersson, Karl-Gustaf m.fl, *Oppdaginga av fattigdomen: sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*. Del av Det nordiske forskningsprosjektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø: Universitetsforlaget.

Flakstad, Gunnar (1967). *Begynnelsen til et offentlig fattigstell. Akershus` stiftsordning 1741-1800*. UIO.

Foucault, Michel (1961). *Galskapens historie*. Med et innledende essay av Erling Sandmo. Utgitt på norsk av Bokklubben Dagens Bøker i 2000.

Foucault, Michel (1977). *Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie*. Gyldendal.

Hals, Caroline Elise (2010). *Christiania tukthus. Sedelighetsforbrytelser 1775-1779 og 1795-1799*. UIO.

Hauge, Ragnar (1996). *Straffens begrunnelser*, Universitetsforlaget, Oslo.

Hervig, Wenche Grove (1991). *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsørgelsespolitikk ved nedleggelsen av sølvverket i 1805*. Hovedoppgave i historie UIO.

Isaksen, Knut Even (1998). *Fengselsforhold og fangebehandling i Romsdal gjennom 250 år*. Romsdal Sogelag, Molde.

Libæk, Alfhild Nakken (1977). *Grevskapet i Laurvigen. Fattigstellet 1735-1805*. Hovedoppgave i historie UIO.

Krogh, Tyge (2000). *Opplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samleren.

Kristiansen, Oskar (1934). *De fattige i Norge 1814-1845*. Cammermeyers boghandel, Oslo.

Lunde, Ragnhild Nyhus (1979). *Fra tukthus og slaveri til botsfengsel: planer, forventninger og erfaringer i forbindelse med fengselsreformen i Norge fra 1830-1860*. Universitetet i Trondheim.

Midré, Georges (1990). *Bot, bedring eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*, Universitetsforlaget, Oslo.

Nielsen, Ohman May-Brith (2011). *Norvegr – Norges historie 1840-1914*. Aschehoug.

Pryser, Tore (1999). *Norsk historie 1814-1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Det norske samlaget, Oslo.

Seip, Anne Lise (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Slyngstad, Marit (1994). *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*. Hovedfagsoppgave, UIO. Oslo: Tingbokprosjektet.

Smith, Peter Scharff (2003). *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrudd 1770-1870*. Narayana Press.

Sogner, Sølvi (1991). "Rettsprotokollene som kilde til mentalitet og kultur i europeisk historieforskning". Liv Marthinsen (red.) *Tingboka som kilde. En seminarrapport*. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo.

Steen, Sverre (1941). *Kristiansands historie 1641-1814*. Oslo: Grøndahl og Søns boktrykkeri

Steen, Sverre (1945). *Kristiansands historie 1814*. Oslo: Grøndahl og Søns boktrykkeri

Sundin, Jan (1992). *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*. Lund.

Vedlegg

Vedlegg 1: Tabeller for betleri, løsgjengeri og omstreiferi

Tabell 1

Kjønn, alder og sakskategori 1789-1801	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Betleri									
Løsgjengeri/omstreiferi		2	1						3
Menn									
Betleri		2							2
Løsgjengeri/omstreiferi		2	2	2	1				7
Totalt antall dømte									180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 2

Straffutmåling 1789-1801	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Betleri										
Løsgjengeri/omstreiferi	1	1							1	3
Menn										
Betleri	2									2
Løsgjengeri/omstreiferi	3	1		1					2	7
Totalt antall dømte										180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 3

Kjønn og sakskategori 1815-1818	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Betleri									
Løsgjengeri/omstreiferi		2							2
Menn									
Betleri			1					1	2
Løsgjengeri/omstreiferi		23	4	1				2	30
Tilsammen									172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 4

Straffutmåling 1815-1818	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt

Kvinner										
Betleri										
Løsgjengeri/omstreiferi	2									2
Menn										
Betleri	2									2
Løsgjengeri/omstreiferi	30									30
Totalt antall dømte										172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 5

Kjønn og sakskategori 1842-1844	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Betleri		3	1	1				1	6
Løsgjengeri/omstreiferi		3						3	6
Menn									
Betleri		2	4					3	9
Løsgjengeri/omstreiferi		3	1	1		1			6
Totalt antall dømte									257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 6

Straffutmåling 1842-1844	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Betleri	3	3								6
Løsgjengeri/omstreiferi	2			4						6
Menn										
Betleri	7	1		1						9
Løsgjengeri/omstreiferi	4	1						1		6
Tilsammen										257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 7

Kjønn og sakskategori 1860-1862	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Betleri			1						1
Løsgjengeri/omstreiferi			3						3
Menn									

Betleri									
Løsgjengeri/omstreiferi									
Totalt antall dømte									192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Tabell 8

Straffutmåling 1860-1862	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Betleri	1									1
Løsgjengeri/omstreiferi			2	1						3
Menn										
Betleri										
Løsgjengeri/omstreiferi										
Totalt antall dømte										192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Vedlegg 2: Tabeller tyveri

Tabell 8

Kjønn, alder og tyveri 1789-1801	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Tyveri	1	26	8	9	1			3	48
Menn									
Tyveri	2	46	20	6	3			5	82
Totalt antall dømte									180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 9

Straffutmåling 1789-1801	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Tyveri	25	8		14	1					48
Menn										
Tyveri	52	13		18						83
Totalt antall dømte										180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 10

Kjønn, alder og tyveri 1815-1818	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt

Kvinner									
Tyveri		12	5	5				7	29
Menn									
Tyveri		46	20	2	7			2	77
Totalt antall dømte									172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 11

Straffutmåling 1815-1818	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Tyveri	13	7		5	2			2		29
Menn										
Tyveri	38	25	1	12					1	77
Totalt antall dømte i perioden										172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 12

Kjønn, alder og tyveri 1842-1844	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Tyveri		14	7	5	2			8	36
Menn									
Tyveri	1	54	31	16	2			35	139
Totalt antall dømte									257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 13

Straffutmåling 1842-1844	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Tyveri	12	16	1	3	2	1	1			36
Menn										
Tyveri	42	44	6	33	12			2		139
Totalt antall dømte										257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 14

Kjønn og sakskategori 1860-1862	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Tyveri		8	4	4	1				17
Menn									

Tyveri		49	31	15	4					99
Totalt antall dømte										192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Tabell 15

Straffutmåling 1860-1862	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Tyveri		2	4	9	1	1				17
Menn										
Tyveri	1	14	22	54	7	1				99
Totalt antall dømte										192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Vedlegg 3: Tabeller sedelighetsforbrytelser

Tabell 16

Kjønn, alder og sakskategori	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
1789-1801									
Kvinner									
Sedelighetsforbrytelser		2							2
Barnefødsel i dølgsmål		1	3						4
Menn									
Sedelighetsforbrytelser					1				1
Totalt antall dømte									180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 17

Straffutmåling 1789-1801	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Sedelighetsforbrytelser				1		1				2
Barnefødsel i dølgsmål						1		1	2	4
Menn										
Sedelighetsforbrytelser		1								1
Totalt antall dømte										180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 18

Kjønn og sakskategori	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
1815-1818									
Kvinner									
Sedelighetsforbrytelser									
Barnefødsel i dølgsmål		5							5

Menn									
Sedelighetsforbrytelser		1							1
Totalt antall dømte									172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 19

Straffeutmåling 1815-1818	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Sedelighetsforbrytelser										
Barnefødsel i dølgsmål	1	1		1				2		5
Menn										
Sedelighetsforbrytelser				1						1
Totalt antall dømte										172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 20

Kjønn og sakskategori 1842-1844	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Sedelighetsforbrytelser									
Barnefødsel i dølgsmål		7							7
Menn									
Sedelighetsforbrytelser				1				1	2
Totalt antall dømte									257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 21

Straffeutmåling 1842-1844	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1-3 år	4-6 år	7-9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Sedelighetsforbrytelser										
Barnefødsel i dølgsmål					1	1	1	4		7
Menn										
Sedelighetsforbrytelser		1		1						2
Totalt antall dømte										257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 22

Kjønn og sakskategori 1860-1862	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Sedelighetsforbrytelser			2						2
Barnefødsel i dølgsmål		3	3						6
Menn									
Sedelighetsforbrytelser			1	1	1				3
Totalt antall dømte									192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Tabell 23

Straffutmåling 1860-1862	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Sedlighetsforbrytelser		1	1							2
Barnefødsel i dølgsmål				2		1	3			6
Menn										
Sedlighetsforbrytelser		1		2						3
Totalt antall dømte										192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Vedlegg 4: Tabeller for kategorien «annet»

Tabell 24

Kjønn, alder og sakskategori 1789-1801	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Annet		8	1	2					11
Menn									
Annet	6	5	1	3	4			1	20
Totalt antall dømte									180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 25

Straffutmåling 1789-1801	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Annet	5	2		1				2	1	11
Menn										
Annet	9	2		3	3				3	20
Totalt antall dømte										180

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 26

Kjønn og sakskategori 1815-1818	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Annet		3	4	1	1			2	11
Menn									

Annet		6	5	3		1				15
Totalt antall dømte										172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 27

Straffutmåling 1815-1818	1-3 måned	4-7 måned	8-11 måned	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Annet	9	1						1		11
Menn										
Annet	14	1								15
Totalt antall dømte										172

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1789-1836

Tabell 28

Kjønn og sakskategori 1842-1844	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Annet		6	2	2				4	14
Menn									
Annet		12	15	1				4	32
Totalt antall dømte									257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 29

Straffutmåling 1842-1844	1-3 måned	4-7 måned	8-11 måned	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Annet	6	4		4						14
Menn										
Annet	7	6	1	13	2			2	1	32
Totalt antall dømte										257

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1836-1854

Tabell 30

Kjønn og sakskategori 1860-1862	0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75-89	90-	Ukjent	Totalt
Kvinner									
Annet		1	3	3					7
Menn									
Annet		18	22	14	1	1			56
Totalt antall dømte									192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871

Tabell 31

Straffeutmåling 1860-1862	1-3 måneder	4-7 måneder	8-11 måneder	1- 3 år	4- 6 år	7- 9 år	10 år	Livstid	Ukjent	Totalt
Kvinner										
Annet	1		1	5						7
Menn										
Annet	1	7	10	30	7	1				56
Totalt antall dømte										192

Kilde: Tukthusets fangeprotokoll 1860-1871